

ЭРКИН АҲМАДХЎЖАЕВ

ТУРКИЙ
НАЗМНИНГ
СЕҲРГАРИ

(Лутфий ҳақида адабий-тарихий
ва илмий манбалар)

XV аср буюк ўзбек шоири Мавлоно Лутфий (1366—1465) ҳақида у яшаган ҳамда ундан кейинги даврларда яратилган турли адабий-тарихий, илмий манбаларда сочилиб ётган ва катта илмий қимматга эга бўлган ҳамда кейинги йилларда янгидан аниқланган маълумотларни бир ерга жамлаб, уларни яхлит ҳолда тадқиқ этиш ўзбек адабиётшунослиги, жумладан лутфийшунослигининг муҳим вазифаларидандир. Чунки бу манбалар айнан бир-бирининг такроридан иборат бўлмай, балки Лутфийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятининг бирон-бир қиррасини очишга хизмат қилиши жиҳатида аҳамиятлидир. Афсуски, бу манбалардаги муҳим маълумотлар тадқиқотларда кўпинча жуда қисқа ва зарур даражада илмий таҳлилсиз келтирилган. Бу ҳолат Лутфий каби улуғ сиймонинг эски ўзбек адабий тили ва адабиёти ҳамда маданияти тарихида тутган ўрнини, ўз замондошлари ҳамда кейинги асрлардаги издошлари ижодларига кўрсатган таъсирини тўла тасаввур қилишда муҳим аҳамият касб этади. Мазкур рисолада ана шу масала адабий-тарихий ва илмий манбалар асосида ёритилган.

Рисола туркий назмнинг соҳрғари Мавлоно Лутфий ва унинг ҳақидаги қўлёзма манбалар билан қизиқувчи, мутахассислар, филология кулліётларининг талабалари ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р
филология фанлари доктори М. ҲАҚИМОВ

Т а қ р и з ч и л а р :
филология фанлари доктори Э. УМАРОВ,
филология фанлари номзоди Ю. ТУРСУНОВ

А 4603020102—927
М 355 (04)—92 Рез 92

Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 1992 й.

ISBN 5—648—0915—7

КИРИШ

Тарихда ўтган улуғ ва ёрқин сиймолардан бири бўлмиш Лутфий ҳақида турли адабий-тарихий ва илмий манбаларда сочилиб ётган қимматли маълумотлар ҳамда қайдларни излаб, аниқлаш ва уларни бир ерга тўплаб яхлит ҳолда тадқиқ этиш ўзбек адабиётшунослиги, жумладан лутфийшунослик олдидаги муҳим вазифалардан биридир. Чунки бу манбалардаги маълумотлар илмий адабиётларда йўл-йўлакай ёки кўпинча жуда қисқа ва зарур даражада илмий таҳлилсиз келтирилгандир.

Зеро, ҳозирги фан тараққиёти Лутфий ва бошқа сиймолар ҳақида тўла ва мукамал маълумотларни бир жойга жамлаб атрофлича ўрганишни тақозо қилади. Бу нарса Лутфий каби улуғ шахсларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда, уларнинг эски ўзбек адабий тили ва адабиёти ҳамда маданияти тарихида тутган ўрнини, ўз замондошлари ҳамда кейинги асрлардаги издошлари ижодларига кўрсатган таъсирини тўла ва аниқ тасаввур қилишда муҳим ўрин тутади.

Лутфийшунослик кейинги йиллардаги илмий изланишлар туфайли маълум натижаларга эришди. Лутфийнинг ҳаёти, ижоди ва қўлёзма мероси манбаларига оид тушунчалар эса бойиди. Бу ҳол айрим манбаларни яна ҳам тўлиқроқ таҳлил қилиш, уларга аниқликлар киритиш, Лутфий билан бир даврда яшаган тарихий шахс ва ижодкорлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни кенгроқ ва чуқурроқ тадқиқ этиш имконини берди.

Лутфийнинг ҳаёти ва ижодига доир адабий манбалар ҳақида илмий адабиётларда турли хил фикрлар мавжуд. Жумладан, лутфийшунос олим С. Эркинов қуйидагиларни ёзади:

«Лутфийнинг ҳаёти ва ижодига оид адабиётлар ниҳоятда оз. Шоир тўғрисида маълумот берувчи манба

сифатида дастлаб баъзи тазкираларни кўрсатиш мумкин.

Лутфий ҳаёти ва ижоди ҳақида ишончли ва муҳим маълумот, аввало Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида, «Муҳокамат ул-луғатайн», «Хутбаи давовин» («Хазойин ул-маоний»га муаллифнинг ўзи томонидан ёзилган сўз боши) каби илмий ва адабиётшуносликка оид асарларида, «Насойим ул-муҳаббат», «Ҳолоти Саид Ҳасани Ардашер», «Маноқиб Паҳлавон Муҳаммад» сингари рисолаларида учрайди. Бу асарларда Навоий Лутфийга жуда юқори баҳо бериб, уни «Малик ул-калом» (сўз подшоси) деб атайди...

Навоийдан кейин ёзилган тазкираларнинг бирортасида ҳам Лутфий ҳаёти ва ижоди ҳақида муҳим янгилик учрамайди. Давлатшоҳнинг «Тазкират уш-шуаро»сида ҳам, Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида ҳам Лутфий тўғрисида умумий фикрлар айтилган. Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» асарида Лутфий билан Навоийнинг адабий суҳбатларига оид бир эпизод ҳикоя қилинган. Абдулла Кобулий «Тазкират ут-таворих», Возеҳ «Мажмуаи мансур ва манзум», Шамсиддин Соми «Қомус ул-аълум» каби асарларида Лутфий тўғрисида баъзи аҳамиятли фикрларни баён қилиш билан бирга, кўпинча шоирга Навоий берган баҳони такрорлайдилар. Мазкур авторлар Лутфийни мақташ мақсадида унинг шахсига баъзи сифатларни ўзлари қўшганлар. Абдулла Кобулий Лутфийнинг вафот этган йили тўғрисида нотўғри маълумот беради. Шундай қилиб, мазкур асарларнинг муаллифлари Лутфий ижоди тўғрисида дастлабки фикрларни айтган бўлсалар-да, лекин шоирнинг таржимаи ҳолига оид етарли материал тўплай олмаганлар»¹.

Олимнинг бу фикр-мулоҳазаси маълум даражада мунозаралидир. Чунки Навоийдан кейин яратилган адабий-тарихий манбаларнинг муаллифлари зукко ва ўз даврининг ниҳоятда ўқимишли тарихчилари, адабиётшунослари бўлганликларини унутмаслик лозим. Улар Лутфий девони ва бошқа асарлари қўлёмалари ҳамда шоир ҳақида маълумот сақланиб қолган манбаларни ўқиб, ўзлари олган кучли таассуротлари асосида Лутфийнинг ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар ҳақида турли фикрларни баён этганлар. Ҳақиқатан ҳам Лутфий ҳақида дастлаб маълумотларни Алишер Навоий

¹ Эркинов С. Лутфий. Тошкент. 1965, 4—5-бетлар.

Ўз асарларида ёзиб қолдирганки, бу Навоийдан кейин яратилган манбаларда алоҳида таъкидлаб ўтилади.

Илмий адабиётларда Лутфий тилга олинган манбаларни кўп ҳолларда санаб ўтиш билан чекланилган ва улар Лутфий ҳақидаги Навоий маълумотларининг такроридан иборат деб ҳисобланган. Бу манбаларнинг асл матни, таржимаси ҳамда илмий таҳлили деярлик ҳамма ўринда ҳам изчил берилмаган.

Навоийдан кейин яратилган адабий-тарихий манбалар Навоий маълумотларини такрорласада, улар айнан қайтариқдан иборат бўлмай, балки Лутфийнинг ҳаёти ва ижодининг бирон-бир қиррасини очишда жуда муҳимдир. Шу сабабли биз бу манбаларни алоҳида ўрганишни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйдик ва шу билан бирга янги аниқланган манбалар ёки илмий истифодага кирмаган, яъни адабиётшунослар Э. Рустамов, Н. Маллаев, Ҳ. Зарипов, С. Эркинов ва бошқа тадқиқотчилар ишларида тилга олинмаган қўлёзма манба ва асарларни аниқлаб, уларни ҳам ушбу тадқиқот доирасига жалб этдик. Ҳар бир адабий, тарихий ва илмий қўлёзма манба юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларимиз ҳамда хулосаларимизни баён қилишга интилдик. Мазкур манбалар таркибида бизгача сақланиб қолган лавҳалар Лутфийнинг латиф шахс ва шоир сифатидаги улуғлигини ҳамда ижодининг янги қирраларини кенгроқ ва яхлитроқ ёритиш ишига хизмат қилади деб умид қиламиз.

Лутфий ҳақида Навоий асарларида келтирилган фан учун гоят қимматли маълумотларни ҳамда Лутфий билан Жомий адабий муносабатларини ёритувчи манбаларни бир жойга жамлаш ва алоҳида таҳлил қилиш бу соҳадаги дастлабки ишларимиз жумласидандир².

Лутфий ҳақида маълумот берувчи манбаларнинг энг йириги Алишер Навоий асарлари ҳисобланади. Ушбу рисолада Навоий асарларига алоҳида тўхталмаганимизнинг сабаби у ҳақда «Мавлоно Лутфий» номли рисоламизнинг «Лутфий Навоий таърифида» бўлимида батафсил фикр юритганлигимиздир³. Бундан ташқари ишнинг ҳажми ҳам чекланганлигини ҳисобга олиб

² Аҳмадхўжаев Э. Мавлоно Лутфий Навоий таърифида.— «Адабий мерос» тўплами. 1984, 1 (29)-сон, 40—49-бетлар; Аҳмадхўжаев Э. Лутфий ва Жомийнинг ижодий муносабатлари.— Мавлоно Лутфий. Тошкент, 1991, 36—49-бетлар.

³ Аҳмадхўжаев Э. Мавлоно Лутфий. Тошкент, 1991, 22—36-бетлар.

бу ерда алоҳида тўхталмадик. Лекин бошқа шоир, олим ва тарихнависларга мансуб манбаларга тўхталганда у ёки бу тарзда Навоий асарларига ҳам ўрни билан мушоақат этиб, унга муқояса қилиш йўли билан муносабат билдиришимиз шак-шубҳасиздир.

Бу рисолада асарлари Лутфийга доир манбалар қаторида қаламга олинган шоир ва олимлар ўз замонасининг эътироф этилган ва ўз соҳасининг етук мутахассислари — кўзга кўринган тарихнавислари ва олиму фозиллари эканлигини эсда тутиш лозим бўлади. Шу жиҳатдан уларнинг Лутфий ва унинг меросига доир маълумотлари муҳим илмий қимматга эга. Улар шоир ҳаёти ёки ижодининг ҳеч бўлмаганда кичик бўлсада бирор қиррасини очиш ва Лутфийнинг туркий назмнинг буюк намояндаларидан эканлигини ёритиш ишида илмий аҳамият касб этади деб ҳисоблаймиз.

Булардан ташқари, XV—XVI асрлар ҳамда кейинги асрларга оид адабий-тарихий манбаларда ҳам Лутфий ҳақида анчагина маълумотлар бизгача етиб келган. Уларнинг бир қисми илмий жамоатчиликка маълум бўлиб, бир қанчаси кейинги илмий изланишлар натижасида аниқланди. Илгари илмий истифодага киритилган бу манбаларнинг айримларида чалкашликлар ёки аниқланиши зарур бўлган ўринлар учрайдики, улар янгича ёндошиш ва лозим бўлган жойларда аниқликлар киритишни тақозо этади.

Лутфийнинг туркигўйлиги ва шоирлик истеъдодига фақат Алишер Навоий эмас, балки бошқа шоирлар ва тарихчилар ҳам ўз муносабатларини билдириб юқори баҳо берганлар. Бу манбаларга биз бу ерда хронологик тартибда алоҳида-алоҳида тўхталиб, уларни таҳлилдан ўтказиш зарур деб ҳисоблаймиз.

«ЗУРАФО ОРАСИНДА МАШХУР...»

Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасининг иккинчи мажлисида⁴ Лутфий билан ёнма-ён, бир саҳифада маълумот берган шоир ЯҚИНИЙ ҳақида фикр юритади. У ўзининг «Ўқ ва ёй мунозараси» асари билан XV аср ўзбек бадий насри ривожига муҳим ҳисса қўшди. Яқинийнинг ушбу асари бизга замондоши Лутфий ва унинг ижоди ҳақида қисқа бўлсада муҳим илмий аҳамиятга эга маълумот берувчи манба сифатида ҳам гоят қимматлидир.

Яқинийнинг бу асари Лондондаги «Британия музейи» фондида сақланувчи ва 914/1509 йилда кўчирилган йирик мажмуа таркибида бизгача етиб келган⁵. Яқиний «Ўқ ва ёй мунозараси»да ўзигача яшаган ҳамда замондош форс-тожик ва туркигўй шоирлардан амир Қосим Анвор, Мавлоно Муҳаммад Мағрибий, Паҳлавон Маҳмуд Сабза (во)рий, Юсуф Аморий, Хожа Хисрав Деҳлавий, Хожа Ҳофизи Шерозий, Хожа Камол, Хожа Салмон, Саккокий кабилар меросидаги айрим ибратли намуналардан ҳам жуда ўринли фойдаланган.

Юқорида номлари санаб ўтилган шоирлар қаторида Яқиний Лутфийни ҳам ҳурмат билан тилга олиб унинг ижодига юксак баҳо беради ва шоир меросидан бир байтни (в. 319 б) мисол қилиб келтиради:

«Яна Мавлоно Лутфийки лутфи табъ бирла зурафо орасинда машхур эрур, мени жафочи бевафо маҳбубларнинг ғамзаси деб айтур:

Хаданги ғамзасини кўргач айттим:

«Менинг жонимга ўт солгон сен-ўқсен!»

⁴ Алишер Навоий. Асарлар, 15 жилдлик, 12-жилд. Нашра таъёрловчи ва сўз боши муаллифи С. Ғаниева. Тошкент, 1966, 62-бет.

⁵ Лондон. Британия музейи, инв. № Add. 7914, вв. 314б—315а.

Бу келтирилган байт ҳақиқатан ҳам Лутфий ижоди маҳсули бўлиб, у шоир девони қўлёзмасининг Париж нуسخасидаги фардлар таркибидан жой олган экан⁶.

Лутфийнинг бу ва бошқа фардлари дастлаб биз томонимиздан аниқланиб, нашрга тайёрланиб, биринчи бор чоп этирилган⁷.

Филология фанлари доктори С. Эркинов китобида қайд этилишича, Яқиний ҳам ўз асарида ўз мушоҳадаларини қувватлаш мақсадида Лутфий лирикасидан намуналар келтиради ва Лутфий истеъдодига юксак баҳо беради⁸.

Адабиётшунос Э. Рустамов Яқиний ўз асарида Лутфий номини форс-тожик шеърятти классиклари номи билан ёнма-ён тилга олганлигини таъкидлаб, унинг бизгача етиб келган меросининг ўзи ҳам Навоийнинг унга, яъни Лутфийга берган юқори баҳосига қўшилиш ҳуқуқини беради деб ёзади⁹.

Яқиний бу ерда Мавлоно Лутфийга баҳо бераркан, унинг ижодига хос асосий фазилатни, яъни шоирлик зеҳни ва маҳоратининг ёрқинлиги, шеърятининг нафислиги билан ўз даврининг зарифлари, хуштабъ, нозик-фаҳмлари орасида машҳур ва катта шоир эканлигини тўғри, холисона баҳолай олган ва унинг юксак ўрнини белгилаб берган. Яқиний томонидан берилган бу юксак баҳо унинг Лутфийга шуҳрат келтирган лирик меросининг мажмуаси бўлган девони билан яқиндан таниш бўлганлигидан далолат беради.

Яқиний ўз мунозарасида ўқни таърифлар экан, уни вафосиз маъшуқаларнинг ноз ва дилбарона ишва ҳамда киприк сузиб боқиш билан ошиққа жафо қилувчи деб атайди ва бу фикри исботига Лутфийнинг фардини далил сифатида келтиради. Бу фардда Лутфий маъшуқанинг камон ўқи каби киприкларини сузиб боқишини ошиқнинг юрагига ишқ оташи, севги оловини солиб унинг жонини муҳаббат ўти алангаси билан куйдириб, азоблаётган жафочига ўхшатиб жуда нозик таъриф беради.

⁶ Париж. «Миллий кутубхона», инв. № 981, в. 94а.

⁷ Аҳмадхўжаев Э. Лутфийнинг янги топилган фардлари.— «Адабий мерос», 1976, 6-сон, 39—42-бетлар.

⁸ Эркинов С. Лутфий. Тошкент, 1965, 65-бет; «Ўзбек адабиёти», 1-жилд, Тошкент, 1959, 495-бет.

⁹ Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963, с. 100—101.

ЕШ ШОИРЛАР ҲОМИЙСИ

Қўлёзма манбаларда Лутфийнинг ўз замонининг фақат маълум ва машҳур шоирлари билангина эмас, балки бир қатор навқирон ижодкорлари билан ҳам яқиндан дўстона муносабатда бўлганлигига ва уларга оталарча ғамхўрлик кўрсатганлигига доир айрим маълумотлар сақланиб қолган. Бу маълумотларга кўра, Лутфий бу ёш замондошларидан ўзининг латиф ва пурҳикмат суҳбатларини, ўғит ва маслаҳатларини аямаган. Ана шундай шарафга муяссар бўлган ёш шоирлардан бири Суҳайлийдир.

СУҲАЙЛИЙ (1445—1502) ўзбек ва форс-тожик тилларида ижод этган соҳиби девон шоирдир. У ўзининг сермахсул ижоди билан замондошлари олқишига сазовор бўлган. Алишер Навоий уни «Форси дисор (форсийда чиройли сўзловчи — Э. А.) ва турки шиор йигитлар суҳайли (ёруғ юлдузи — Э. А.), ёри азиз»¹⁰, «назм авжининг ахтари»¹¹ (назм осмонининг юлдузи) деб атайди.

Ешлигидан Ҳирот адабий муҳитида тарбия топган Шайхим Суҳайлий болалик йилларидаёқ Алишер Навоий билан дўстлашади¹².

Адабиётшунос олим, филология фанлари доктори Р. Воҳидов Суҳайлийнинг ижодда камолотга эришуви сабаблари ва унинг ўз даврининг устоз шоирлари билан алоқаси ҳақида қуйидагиларни ёзади:

«Шайхим Суҳайлийнинг камолот пиллапояси сари одим ташлашида замондошларининг ҳиссалари каттадир. Шоир улар билан жуда яқин адабий алоқада бўлади. Муосирларнинг шеърий мунозараларида иштирок этади. Хусусан, Шайх Ориф Озарий, Лутфий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий суҳбатлари Шайхим Суҳайлийнинг устоз шоир бўлиб етишувида мактаблик вазифасини ўтайди. Зеро, Шайхим Суҳайлийнинг лирик меросида юқоридаги қалам аҳли номларининг тез-тез учраб туриш боиси ҳам шундадир»¹³.

Шайхим Суҳайлий бадий ижоди билан эндигина танила бошлаган вақтда «сўз лутфида ягонаи даврон» Лутфий анча кексайиб қолган (Суҳайлий туғилган йили Лутфий 79—80 ёшларда бўлган) бўлиб, ёш Су-

¹⁰ Алишер Навоий. Асарлар, 15 жилдлик, 4-жилд. Тошкент, 1965, 458-бет.

¹¹ Алишер Навоий. Асарлар, 8-жилд, 1965, 20-бет.

¹² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис, 71-бет.

¹³ Воҳидов Р. Суҳайлий. Тошкент, 1976, 34-бет.

ҳайлий эса ўз замони шеърятининг табаррук намоян-даси Лутфий хонадонига тез-тез бориб, ундан шеърят ва шоирлик маҳорати ҳамда ижод сирларидан сабоқ олган. Лутфийнинг ғазалиёт ҳақидаги латиф ва илҳомбахш суҳбатларини тинглаш бахтига муяссар бўлган. Ёш шоир Суҳайлий Лутфий билан ўзи ўртасидаги жуда яқин шахсий муносабатга доир маълумотни ўз девонида беради. Бу қимматли маълумот Суҳайлийнинг ҳаётлик вақтида тартиб берилган ва Султонали Машҳадий қўли билан кўчирилган ниҳоятда гўзал ҳамда мукамал бўлган девони таркибидадир.

Қуйида шу манбадан олинган байтни айнан келтирамиз:

«Лутфий, ки барои ту Суҳайлий,
Бисъёр шунид аз ину он талх»¹⁴.

Мазмуни:

Суҳайлий сенинг учун Лутфий, баъзи
Кишилардан жуда кўп аччиқ гаплар эшитди.

Бу мисралар мазмуни Лутфий билан Суҳайлий жуда яқин муносабатда бўлганлигини ва бу муносабатни Ҳиротнинг ижодкор аҳли яхши билганлигини, Лутфий ёш шоир Суҳайлийга устоз, ҳомий ҳамда унинг ижодининг хайрихоҳи сифатида танилганлиги кўпчилик шеърят муҳлисларига маълум эканлигини англатади. Бўлмаса шундай буюк шоир ва улкан иззат-ҳурмат эгаси бўлган аллома Лутфий навқирон йигитча Суҳайлий учун кўп аччиқ гаплар эшитишга мажбур бўлармиди. Бу икки шоир ўртасидаги ғоят яқин муносабат вақти келганда Лутфийнинг ёқимсиз сўзларни эшитишига ҳам сабаб бўлган.

Энди Лутфий билан Шайхим Суҳайлий бир-бирлари билан қачон танишганлар, бу танишувга ким ва қандай воқеа сабаб ёки восита бўлган, юқоридаги байт мазмунидан англашилиб турган улар ўртасидаги ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик ҳар икки шоир ҳаётининг қайси йилларида содир бўлган деган саволларнинг туғилиши табиийдир. Бизнингча, биринчидан, Лутфий табиатидаги латифлик, мулойимлик ва марҳамат, ёш ижодкорларга хайрихоҳлик ҳамда ижодий ҳомийлик бу муносабатга йўл очган, ундаган. Иккинчидан, Лут-

¹⁴ Суҳайлий. Девон. Қўлёзма. Санкт-Петербург. Салтиков-Шчедрин номидаги халқ кутубхонаси қўлёзмалар фонди, инв. № Дорн—452, 36а арақ.

фийнинг диққат-эътибори ва муҳаббатини жуда эрта қозонган ва унинг доимий дўстона муносабатига сазовор бўлган ёш Алишер Навоий қалби шеърятга муҳаббат билан тўлган ёш дўсти Суҳайлийни улуғ шоир билан таништирган бўлиши мумкин. Чунки Алишер Суҳайлийни Лутфий ҳузурига — ўз замонининг беназир ғазалнавис шоиридан шеърят сирларидан сабоқ олиш учун ўзи билан бирга олиб борган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Бу учрашув ва дўстлик муносабатларининг бошланиши Лутфийнинг 90 ёшларда экани даврига, яъни 1456 йилларга тўғри келади. Бу даврда Суҳайлий 11—12 ёшларда бўлган ва у «Суҳайлий» тахаллуси билан ижод қила бошлаган. Шеърят сирларини англаб етишга қалби ташна Суҳайлий Ҳиротда муқим яшаган малик ул-калом Лутфий ҳузурига кўп марта борганлиги шубҳасиз. Лутфий вафот этганда (1465) Суҳайлий 20 ёшларда бўлган.

Нуроний Лутфий билан навқирон Суҳайлий ўртасидаги ўзаро яқинлик қалбан, юракдан бўлиб, уни устоз ва шогирд яқинлиги деб тушунмоқ керак.

Суҳайлий ўз ижодида Лутфийнинг ғазалчилик анъаналаридан сабоқ олганлиги шубҳасиз. Буни Лутфий билан Суҳайлийнинг адабий меросларини муқояса этиб, таҳлил қилиш орқали ишонч ҳосил қилиш мумкин бўлади. Бу ҳақда адабиётшунос олим Р. Воҳидов қуйидаги мулоҳазани баён этади:

«Шайхимбек Суҳайлий ғазалчиликда салаф ва муосирлари (асрдош, замондошлари — Э. А.) илғор анъаналарининг давомчиси сифатида майдонга чиқади. Мана шу хислат ғазалчиликнинг формал томонларига риоя қилишда ҳам кўринади. Девони Душанбе нусхасидаги ғазалларнинг 5, 6, 7, 8, 9 байтли эканлиги, аксариятида тахаллуснинг, радифнинг мавжудлиги каби қатор фактлар фикримизнинг далили бўла олади»¹⁵.

Юқоридаги Шайхимбек Суҳайлий девони қўлёзмасидан келтирилган биргина байтнинг ўзи ҳам Мавлоно Лутфий билан ёш Суҳайлий ўртасидаги яқинлик ҳамда устоз ва шогирдлик муносабатлари саҳифаларидан бирини ёритишга хизмат қилиши шубҳасиз.

Бу парчани яна Лутфийнинг буюк шоир ва ёшларга нисбатан мураббийлик, ҳомийлик каби фазилатларидан ҳам кичик бир лавҳа деб айтиш мумкин.

¹⁵ Воҳидов Р. Суҳайлий. Тошкент, 1976, 14-бет.

XV аср машҳур тожик шоири ҚАМОЛИДДИН БИНОИЙ (1453, Ҳирот, 1512, Қарши) ҳам Лутфий, шеърятини билан яхши таниш бўлган. Бинокор уста оиласида туғилган ва 1487 йилгача Ҳиротда адабиёт, шеърят, мусиқа ва тарих фанларини чуқур ўрганиб замонасининг етук шоири ва олими бўлиб етишган. Алишер Навоий унинг «бағоят қобилияти бор»лигини ёзди... Биноийнинг 4282 мисрадан иборат шеърини девони Урта Осиё ва Эронда шуҳрат қозонган¹⁶.

Лутфий вафот этган вақтда 12 ёшлардаги йигитча бўлган Биноий ёшлигида Лутфийни кўрган ёки у билан учрашганлигига доир маълумот йўқ. Лекин у Лутфий девонига кирган ғазалларни доимо севиб мутолаа қилган ва айримларини ёддан билганлиги ҳақида қўлёзма манбаларда айрим маълумотлар учрайди. Жумладан, ўртаосиёлик тарихчи ва географ, Бобурнинг холазодаси Мирзо Муҳаммад Ҳайдар ёки Мирзо Ҳайдар Дуғлат Кўрагон (1499, Тошкент — 1551, Кашмир) қаламига

мансуб *تاریخ رشیدی* — «Тарихи Рашидий» номли Қошғар, Етисув ва қисман Мовароуннаҳр ҳамда Афғонистон, Ҳиндистоннинг XIV—XVI асрларга доир тарихида бўлиб ўтган муҳим сиёсий воқеаларга бағишланган асар¹⁷ ана шундай қимматли манбалардан дир¹⁸.

«Тарихи Рашидий»да Биноийнинг Лутфий шеърятини билан таниш бўлганлиги ва Лутфий шеърятидан айрим намуналарни Алишер Навоийга ўқиб берганлиги ҳақида ҳикоя қилувчи парча бор. Қуйида шу парчани келтирамиз:

«... ва матлаъи дигар аз Мавлоно Лутфӣ аст, ки пеш аз Мир ягон касе миқдори ӯ набуда, тамом накарда будаст. Мир он матлаъро хуш карда онро тамом сохта будаст ва он матлаъ инест. Туркий:

Бошимиздин сояи сарв қадинг кам бўлмасун,
Зоти покнинг бўлмаса, оламда одам бўлмасун.

...Биноий гуфт: раво бошад маро чи садо нест ки таъриз тавонам кард. Ман на медонам ки ин матлаъ

¹⁶ ЎзСЭ. Тошкент, 1972, 2-жилд, 219-бет.

¹⁷ ЎзСЭ. Тошкент, 1978, 10-жилд, 567-бет.

¹⁸ ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв. № 1430.

аз шумо нест. Матлаъҳои хуб бисёр доред ва ин матлаъи шумо аз он беҳтар аст.

Туркий:

Бошимиздин сояи сарв қадинг кам бўлмасун.

Мир гуфта: ин аз он беҳтар ва ин матлаъ аз Мавлоно Лутфӣ аст ту ҳаргиз таъриро тарки нахоҳи кард¹⁹.

Таржимаси:

...ва яна бошқа матла Мавлоно Лутфийдандирки, Мир (яъни Навоӣ — Э. А.)дан бошқа бирон кимса унинг (Лутфийнинг) даражасида (маҳоратли — Э. А.) бўлмаган. Мир тугалланмаган ушбу байтни хуш кўриб, уни охирига етказган эди:

Матлаъ туркий:

Бошимиздин сояи сарв қадинг кам бўлмасун,
Зоти покнинг бўлмаса оламда одам бўлмасун.

...Бинойи деди: Агар лозим бўлса ушбу байтни кенгайтирсам. Мен ушбу матла Сиздан (яъни Навоӣдан — Э. А.) эмаслигини билмас эдим. Сизнинг (яъни Навоӣнинг — Э. А.) жуда кўп чиройли матлаларингиз бор. Ушбу матлангиз ҳаммасидан яхшироқ Туркий:

Бошимиздин сояи сарв қадинг кам бўлмасун.

Мир (яъни Навоӣ — Э. А.) айтди: Бу (байт) улардан (яъни бошқа байтлардан) яхшироқ ва бу матла Мавлоно Лутфийдандир ва сен уни кенгайтириш фикридан қайтма.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар ўша даврда туркигўй шоирлар орасида Мавлоно Лутфий энг истеъдодли ва йирик шоир бўлганлигини, фақат Навоӣгина Лутфий даражасидаги шоир сифатида танилиб келаётганлигини қайд этиш билан Лутфийнинг XV аср ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрнига юқори баҳо берган. Тарихнависнинг таъкидлашича, Навоӣ Лутфий қаламига мансуб бу байтни хуш кўриб тугаллаб қўйган. Лекин Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Навоӣ девони таркибида бу матла асос бўлган ғазалнинг бор ёки йўқлиги ҳақида маълумот бермаган. Шу билан бирга Мирзо Ҳайдар Лутфийнинг бу матлаи унинг (яъни Навоӣнинг) ўз матлаларидан яхшироқ эканлигини Навоӣ томонидан юқори баҳолангани ҳамда бу матлаи кенгайтириб ғазалга айлантириш зарурлигини, Бинойининг бу фикрини Навоӣ тўла қўллаб-қувватлаганлигини қайд этган.

¹⁹ Ўша асар, инв. № 1430, 122аб varaқ.

Бинойй ўзининг Лутфий матлаини кенгайтиришга доир юқоридаги фикр-истагини амалга оширганми ёки йўқми, уни аниқлаш учун Бинойй меросини синчиклаб кўриб чиқиш ва изланишлар олиб бориш зарурдир.

Лутфийнинг юқорида келтирилган бир матлаигина эмас, балки унинг бутун шеърятни ҳамда ғазалнависликдаги юксак маҳорати фақат Навоийнинг эмас, балки XV аср тожик шоири Камолиддин Бинойй ва бошқа шоирларнинг ҳам диққатини ўзига қаратган ва юқори баҳоланган. Бу ҳол Лутфийнинг гўзал ғазаллари ва матлаларига ажойиб татаббуларнинг ўз давридаёқ кўплаб юзага келишига кучли туртки бўлган.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асаридан юқорида келтирилган маълумот илмий адабиётларда турлича талқин этилган. Уларни кўздан кечирайлик.

Таниқли олим Аҳмад Заки Валидий (1890—1970) ўзининг «Лутфий ва унинг девони» номли қитобчасида шундай ёзади:

«Навоий девонининг турли ўринларида Лутфийнинг тамом бўлмагон шеърларини (Навоий) тамомлагон ҳам қайси бир кўнглига ўхшагонларин (яъни ёқтирганларини — Э. А.) тахмис (яъни мухаммас) ва тасдис (яъни мусаддас боғлаган — Э. А.) этган. Олуб тамомлагон шеърларнинг бириси-да мана ушбу:

Бошимиздин сояи сарв қадинг кам бўлмасун,
Зоти покнинг бўлмаса оламда одам бўлмасун, —

байтидир. Навоийнинг замондоши бўлгон иккинчи бир чигатой шоири Бинойй Навоий била ҳар вақт... сўйлашур бўлгон. «Тарихи Рашидий»да Лутфийдан (Навоийнинг) ушбу байтни олуви тўғриси ила Биноййнинг Навоийни қизартгонлиги ҳақида бир ҳикоя ёзилгон»²⁰.

Биз Лутфийнинг юқоридаги байтини Навоий ўз ғазалига матла қилиб олиб уни ғазалга айлантирганлиги

احمد زكى وليدى، لطفى هم آئينك ديوانى، قزان،
«اميد» مطبسى، ۱۹۱۴

«Тарихи Рашидий»нинг бу ерларини (яъни қисмларини) академик Г. Зелеман 1886 йилда нашр этган. Қаранг: Melanges Asiatiques, tome IX, p. 363—365. Самойлович Бинойй ҳам анинг «Шайбоний нома»си ҳақида ёзгон мақоласинда «Тарихи Рашидий»даги Бинойй ҳақидаги бобни кўрсатмай кетган. — А. З. Валидий.

ҳақидаги маълумотнинг қанчалик ҳақиқат эканлигини аниқлаш мақсадида Алишер Навоийнинг «Ҳазоийн ул-маоний»сига кирувчи тўрт девонини кўздан кечириб чиқдик ва унинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонида «Бўлмасун» радифли иккита ғазал борлигини аниқладик²¹. Лекин булардан фақат биринчи ғазалгина Лутфийга нисбат берилган ва юқорида келтирилган матлага мазмун жиҳатидан яқинроқдир. Навоийнинг бу ғазаллари матлаларини келтираамиз.

Сенсизин, эй умр, ҳар соат манга жон бўлмасун,
Сен бўлу бас, тўбию фирдавсу ризвон бўлмасун.

Ғам елидин, ё раб, ул гулга ғуборе бўлмасун,
Балки онсиз даҳр богида баҳоре бўлмасун.

Афсуски, Лутфийнинг бу матлаини ҳозирча на Лутфий девони қўлёзмаларида, на Навоий девонлари таркибида учратмадик.

Юқоридаги маълумотлардан равшанки, Биноийнинг Лутфийдан ушбу байтни олган деб Навоийни қизартганлигига доир А. З. Валидий фикри ўзига аниқлик киритишни тақозо этади. Тўғри, Навоий Лутфийнинг бешта ғазалига мухаммас ва мусаддас боғлаган, яъни тахмис ва тасдис қилган. Лекин Лутфийнинг тугалланмай қолган ғазалларини, шу жумладан, юқорида матлаи берилган ғазалини Навоий тугаллаганлиги ва уни ўз девонига киритганлигига доир маълумотни «Тарихи Рашидий» ва А. З. Валидий китобидан бошқа бирон-бир манбада ҳозирча учратганимиз йўқ.

Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов ҳам ўз монографиясида бу масалага тўхталиб, Мирзо Муҳаммад Ҳайдар ўзининг «Тарихи Рашидий» асарида маълумот беришича, XV аср тожик шоири Биноий Лутфий шеърятни билан таниш бўлган. Биноий Навоийга Лутфий мисраларидан ўқиб берган ва бу мисраларни Навоий ўз ғазалига матла қилиб олганлиги ҳақидаги маълумотни келтиради²².

Немис олими Н. Хофман ҳам бу ҳақда фикр юритиб қуйидагича ёзади:

«Унинг (Лутфийнинг — Э. А.) ўз замонининг ёш авлоди орасида танилганлиги ва қозонган шуҳратига кел-

²¹ Алишер Навоий. Ҳазоийн ул-маоний, I, «Ғаройиб ус-сиғар», илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон, Тошкент, 1959, 486, 495-бетлар.

²² Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV в. М., ИВЛ, 1963, с. 87.

ганда шуни айтиш керакки, Лутфий мисраларидан (бу мисралар Алишерга шоир Биноий томонидан иқтибос — кўчирма қилиб келтирилган эди) Алишер Навоий ўз ғазалларидан бирида матла сифатида фойдаланганлиги бу соҳада яхши маълум бўлган далил ҳисобланади. Бироқ унда (Навоийда) кўпинча шундай қилинганлигига доир далил, исботга эга эмасмиз»²³.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асари қўлёзмасида келтирилган Лутфий, Биноий ва Навоийга оид бу лавҳа (яъни парча) бизнингча А. З. Валидий томонидан бир оз бошқача талқин қилинган. Манба матнини синчиклаб ўқилса Биноий Навоийни Лутфий матлаини ўз ғазалига матла қилиб олгани учун қизартмайди, балки бу матлани Лутфийга эмас, Навоий қаламига мансуб деб билгани, лекин бу матла Лутфий ижоди маҳсули эканлигини Навоийдан эшитиб билганлиги ва уни кенгайтириш ниятида эканлигини Навоийга маслаҳат солганлиги ва унинг бу истаги Навоий томонидан самимий қувватлангани ҳақида ёзади.

БУЮКЛИК ҚИЁСИГА ЛОЙИҚ САНЪАТКОР

Лутфий ва унинг адабий мероси ҳамда замондошлари билан адабий муносабатларига доир маълумотлардан айримлари у яшаган давр ҳамда унга яқин ўн йилликларда яратилган қўлёзма манбалар саҳифаларида ҳам мавжуд. Ана шундай манбалардан бири Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» асаридир.

XV аср адабиётшуноси ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ (тахминан 1436/37—1495) Алишер Навоийнинг топшириғига кўра форс-тожик ва туркий (ўзбек) адабиётлари бўйича жуда муҳим бўлган «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарини 892/1486—1487 йилда яратди. Бу тазкирада жуда катта давр, яъни IX—XV асрлар мобайнида Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаб ижод этган 156 та сўз санъаткорининг ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар, уларнинг айримлари ижодларидан намуналар келтирилган²⁴.

²³ Turckesh literature. A. Bio-bibliographical Survey. Section III. Part I, vol. 4, K—N, 1969, 64-бет.

²⁴ Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, 1967; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони, Тошкент, 1981, 3—8-бетлар; Бертельс Е. Э., История персидско-таджикской литературы.

ذکر ملک الامر

معین الفضلاء امیر کبیر نظام الدین علیشیر مد اللہ امر
«Маликул умаро муџинул фузало амири кабир Низомиддин Алишер (Аллоҳ умрини узун қилсин) зикрида (ҳақида)» деб номланган қисмида (бир байти туркий (ўзбекча), иккинчи байти форсийда муламмаъ тарзида ижод этилган қитъасида) Алишер Навоийнинг ўзбек ва форс-тожик тилларида ижод қилган асарларига юксак баҳо беради. Олим Навоийнинг истеъдоди ниҳоятда юксак эканлигини кўрсатади. У бу фахрия руҳидаги қитъасида Навоий даҳосини Шарқнинг танилган туркигўй шоирлари Лутфий, Қардарий, форсигўй шоирлари Заҳир Фарёбий²⁵ ва Анварийлар билан қиёслайди:

Саъи он бузургвор зоъ нашуд ва аз он салаф халафи чунин нодир рӯзгор бар маснад иззу тамкин қарор ёфт ва барузгор подшоҳи мағфур мазкур ин амири кабир бовужуд эҳтишом ва ҳукумат доимо бафазилат кушиди ва бо арбоби фазл суҳбатдошти ва табъи карим ва зеҳни мустақимаш бегуфтани ашъор ва шунидани осор ва аҳбор мавлеъ буди, дар овони шабоб зуллисонан шуд ва дар шеваи турки соҳиби фани гардид ва дар тарийқи форси соҳиби фазлу муаллифи рост батарийқи муламмаъ дар ҳақи амири кабир.

Турки:

Туркийсин кўруб қилурлар эрди тарку тавба ҳам,
Гар тирик бўлсалар эрди Лутфий бирлан Қардарий.
Бовужуди форси дар жунби шеъри комилаш,
Чист ашъори Заҳиру кист бори Анварий?

Таржимаси:

Ул бузрукворнинг тиришқоқ ҳаракати беҳуда кетмади ва отадан нодир даврон иззату тамкинлик курсида қарор топди. Зикр этилган мағфиратли подшоҳ (Хусайн Бойқаро) замонида, унинг ҳашаматли ва катта ҳиммати билан ҳамма вақт фазилат орттиришга интилди, фазл эгалари билан суҳбатда бўлди. Унинг карамли табъи ва ўткир зеҳни шеър айтиш, осор ва хабарларни ўрганишга қаратилди. Ёшлик чоғлариданоқ икки тил эгаси, туркий шевада соҳиби фан, форсийда соҳиби

Избр. труды. Т. II, М., 1960; УзСЭ, 3-том. Тошкент, 1972, 528-бет; Краткая литературная энциклопедия. Т. 2, М., 1964, с. 770—771.

²⁵ Бу ерда форс-тожик классик шеърияти намоёндаларидан бири Заҳириддин Фарёбий (1156—1201 кўзда тутилган (Э. А.).

фазл бўлди. Муаллиф (ушбу тазкира муаллифи—Э. А.) улуг амир хусусида муламма тарзида бундай дейди:²⁶

Туркийсин кўруб қилурлар эрди тарку тавба ҳам,
Гар тирик бўлсалар эрди Лутфий бирлан Қардарий.
Бовужуди форси дар жунби шеъри комилаш,
Чист ашъори Заҳиру кист бори Анварий?

Давлатшоҳ Самарқандий қитъасининг мазмуни қуйидагичадир:

Агар шоир Лутфий ва Қардарий тирик бўлганда эдилар, Навоийнинг туркийда ёзган шеърларини кўриб ўзлари ёзишдан (яъни ижод этишдан — Э. А.) бутунлай тавба қилиб, бундан кейин бу ишни қилмаган бўлур эдилар. У (Навоий)нинг мукаммал форсий шеърларига қараганда Заҳирнинг шеъри нимаю, Анварийнинг ўзи ким бўлар эди?

Ўз тазкирасида 156 та шоир, олим ва фозиллар ҳақида маълумот берган Давлатшоҳ Самарқандий нима сабабдан Лутфий ва Қардарий тўғрисида бундан бошқа кенгроқ маълумот бермаганлиги таажжубланарлидир.

Бу қитъа мисраларига «агар ҳозир Лутфий билан Қардарий тирик бўлганларида Навоийнинг туркий шеъриятда юксак чўққиларга кўтарилганини кўриб улар «тарку-тавба» қилган бўлар эдилар» деган фикрни сингдириш билан Давлатшоҳ Навоийга нисбатан лутф қилган. Давлатшоҳнинг афсусланиши, бизнингча бу ўринда жоиз эмасдек кўринади. Чунки ёши тўлиб, йигитлик даври бошланган йилларда (тахминан 20—22 ёшларда, яъни 1461—1462 йилларда — Э. А.) Алишер Навоий табаррук ёшдаги (тахминан 95 ёшлардаги — Э. А.) улуг устози Мавлоно Лутфий билан тез-тез учрашиб турган ва бу учрашувларнинг бирида Лутфий унинг газалиёти намуналарини Навоийнинг ўзига ўқитиб эшитганлиги ва Лутфийнинг Навоий ижодига берган юксак баҳосига доир бир маълумот Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёш замондоши Фиёсуддин Ҳумоуддин ўғли Хондамир (Ҳирот, 880/1475—940/1535 й.)нинг «Мақорим ул-ахлоқ» («Яхши хулқлар») асари орқали бизгача етиб келганлигини эслашнинг ўзи кифоядир²⁷. Хондамир асаридаги лавҳада Лутфий томонидан Навоий ижодига, унинг етук шоирлигига юқори баҳо берилиб, келажакда унинг буюк шоир бўлишига катта

²⁶ Бу таржима Б. Аҳмедовники. Қаранг: Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони, 188—189-бетлар.

²⁷ Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. Тошкент, 1967, 45—46-бетлар.

ишонч Давлатшоҳ Самарқандийнинг бу асари ёзилишидан тахминан йигирма беш йил аввал (1461—1462 йиллар) баён этилгани диққатга сазовор башорат эди. Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ва «Насойим ул-муҳаббат» асарларида хабар берилишича, ўша вақтлардаёқ Лутфий Навоийнинг ижодиётида жуда юксак чўққига кўтарилишини орзу қилган ва унга умид билдириб, Навоий хусусида кўп илтифоти бўлиб, фотиҳалар ўқиб, дуо қилган ва ўз шогирдига ижодий парвоз тилаган.

Лутфий ёш Навоий билан учрашувларидан бирида унинг қуйидаги туркийсини, яъни

Оразин ёпқоч, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш, —
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш, —

матлали ғазалини эшитиб ғоят ҳаяжонланиб, ҳайратга тушган ва Навоий ижодини юксак баҳолаб ўз шогирдига нисбатан лутф изҳор этган эди.

Бу ерда Хондамирнинг «Мавлоно Лутфий сўз лутфида яғонаи даврон эди. Ундан илгари ҳеч ким туркий тилда шеърни ундан яхшироқ айта олмаган» деган сўзларини эсга олинса Лутфийнинг Навоийгача туркий шоирларнинг буюги, устозларнинг устози бўлганлиги ва у Навоийнинг ижодига ҳақиқатан ҳам ғоят катта баҳо берганлиги яққол кўринади. Навоийнинг ўз асарида ёзишича, Лутфий Навоийнинг улуг шоир бўлиб етишувини башорат қилган. Навоий ҳам ўз устози умид-ишончини оқлаган.

Юқорида Хондамир асарида баён этилган Лутфий ва Навоий учрашувига доир маълумот-хабардан Давлатшоҳ Самарқандий хабардор бўлганми ёки йўқми, бу бизга маълум эмас.

«Тазкират уш-шуаро» ёзилган (1487) йиллар Навоий шеъриятда, бадий ижодда Лутфий орзу қилган юксакликка кўтарилган даврга тўғри келади. Демак, Давлатшоҳ Самарқандийнинг Навоийга берган юқоридаги баҳоси Лутфийнинг «Мақорим ул-ахлоқ»даги фикри ва Хондамирнинг баҳоси билан мантиқий жиҳатдан узвий боғлиқ дейиш мумкин. Бу ерда Навоий даврининг бу икки таниқли тарихнавислари — Давлатшоҳ билан Хондамирнинг юқоридаги баҳоларида қарама-қарши фикр йўқ. Улар бир-бирини тўлдиради.

Лекин юқорида келтирилган қитъа мисраларидан ҳам маълум бўладики, Давлатшоҳ Самарқандий кўп асрлик туркий ва форсий шеъриятдан яхши хабардор бўлиш билан бирга, унинг қитъада тилга олинган на-

моияндаларидан бўлмиш Лутфий ва унинг бадийи мероси билан ҳам яқиндан таниш бўлган. Алишер Навоийгача яшаган туркий шоирлар орасида Лутфий малик ул-калом сифатида ўз юксак маҳорати билан шуҳрат қозонган, сўз лутфида ўз даврининг ягонаси, икки тилли — туркигўй ва форсигўй шоири, бир сўз билан айтганда Навоийгача бўлган ўзбек шоирларининг устози сифатида эътироф этилган эди. Давлатшоҳ Самарқандий Алишер Навоийнинг буюклигини белгилашда уни Лутфий билан муқояса этишга журъат этган ва бу билан Навоий истеъдодининг ниҳоятда юқори эканлигини кўрсатмоқчи бўлган. У Навоийнинг даҳо шоирлигини тўғри ва муносиб баҳолашда форсий ва туркий шеърийатнинг Навоийгача ном қозонган тўрт намояндасини муқояса учун танлаб олган. Давлатшоҳнинг бу қитъасида маълум даражада муболаға санъатидан истифода этилган бўлса-да, бу кичик бир чизги гоят эътиборга лойиқдир. Бу ўринда Давлатшоҳ Самарқандий Навоийнинг буюклигини баҳоларкан Лутфийнинг ижодий маҳоратини камситаётгани йўқ, аксинча Лутфий ўз ижоди билан Навоийгача бўлган туркигўй шоирларнинг энг истеъдодлиси, улуғи ва машҳури бўлганлигини ҳам беихтиёр эътироф этмоқда. Навоийнинг буюклигини муносиб равишда кўрсатишда у Лутфий ижодидан маҳоратнинг, истеъдод ва буюкликнинг қиёси, ўлчови сифатида фойдаланган.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг Лутфий номи тилга олинган бу қитъаси мазмунига бир қатор адабиётшунос олимлар ҳам тўхталиб ўз мулоҳазаларини баён этганлар.

Жумладан, таниқли шоир ва адабиётшунос олим Мақсуд Шайхзода ўзининг «Тазкирачилик тарихидан» номли илмий мақоласида тазкирадаги қитъа мазмуни ҳақида фикр юритиб, Давлатшоҳ бу тўртликда икки туркий ва икки форсий шоирни олиб Навоийга қиёслаган ва унинг маҳоратини улардан устун қўйган дейди. Мантиқ бўйича муқоясага олинган бу шоирлар оддий эмас, буюк, забардаст, қиёслашга лойиқ йирик санъаткорлар бўлиши шарт. Бу шоирлар ким деган саволни ўртага ташлаб, унга жавоб бераркан, бу шоирлардан биринчиси ҳаммамиз билган улуғ турк-ўзбек шоиридирки, ўз замонида (XV аср) «малик ул-калом» (с подшоҳи) лақаби билан шуҳрат топган ва Навоий лафлари ичида энг зўр туркигўй шоир ҳисобланган²⁷

²⁷ Шайхзода М. Тазкирачилик тарихидан.— «Навоийга гумон». Тошкент, 1968, 37-бет.

М. Шайхзоданинг бу фикри ҳам Лутфий Навоийга-ча энг буюк ижодкор бўлганлигини, «Тазкират уш-шуаро»даги бу маълумот эса олимнинг бу хулосасини тасдиқловчи муҳим манбалардан бири сифатида илмий қимматга эга эканлигини кўрсатади.

Филология фанлари доктори Э. Рустамов ўз тадқиқотида бу масалага тўхталаркан, Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг бир тўртлигида Алишер Навоийнинг эски ўзбек ва форс-тожик тилидаги шеърларини мақтайди, шу билан бирга уни, яъни Навоийни Анварий, Заҳир Фаробий ва яна қандайдир номаълум муаллиф билан қиёслаб (бу шоирнинг номини аниқлаб бўлмади — Э. Р.), Лутфийни ҳам тилга олиб эслави дейди. Шундан сўнг у Давлатшоҳни XV аср ўзбек шоирлари ижоди билан яхши таниш бўлган ва Лутфий шеърларини билган деб ёзади²⁹.

Адабиётшунос С. Эркинов эса Давлатшоҳнинг «Тазкират уш-шуаро»сида Лутфий тўғрисида умумий фикрлар айтилган деган мулоҳазани билдиради³⁰.

Э. Рустамов номини аниқлаб бўлмади деб ёзган бу номаълум муаллиф ҳақида М. Шайхзода шундай фикр-мулоҳазани баён этади:

«Мазкур қитъада зикр этилган Кардарий Хоразм ўлкасининг Кардар қишлоғида ҳижрий 761/милодий 1359—1360 йилда вафот этган Маҳмуд ибн Али деган шахс, «Наҳж-ул-фародис» («Жаннат боғларининг йўли») номли диний-ахлоқий асар муаллифидир. Умрининг бир қисмини Олтин Урда пойтахти Сарой шаҳрида ўтказган. Асарнинг бир неча нусхалари сақланиб қолган. Бу асарнинг Кардарий тирик вақтида хоразмлик котиб кўчирган нусхаси Хоразм шеvasи ва адабий лаҳжасининг тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир. Ҳар ҳолда Давлатшоҳ туркий назм устаси деб кўрсатган Кардарий деган шоир шу Маҳмуд ибн Алидан бошқа эмас»³¹.

Немис олими Н. Хофман ҳам Кардарий шахсияти ҳақида ўзининг 6 жилдлик «Турк адабиёти» (Библиографик обзор) китобида ҳам маълумот берган. Унинг фикрича бу шоир... машҳур туркигўй шоир Маҳмуд ибн Али Ас-Саройи Булғорий Кардарийдир. Кардар Хоразмда бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират

²⁹ Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. ИВЛ, М., 1963, с. 27—28.

³⁰ Эркинов С. Лутфий. Тошкент, 1965, 5-бет.

³¹ Шайхзода М. Юқорида кўрсатилган мақола, 37—38-бетлар.

уш-шуаро»даги ўз қитъасида уни тилга олган. Тарихда Қардарий тахаллуслик шоирлар бир эмас, бир неча бўлган. Лекин унинг... туркий тилда ёзилган «Наҳж ул-фародис» асари бизга маълумдир³².

«СУЗ ЛУТФИДА ЯГОНАИ ДАВРОН...»

Юқорида қайд этилганидек, Лутфийнинг туркигўйлиги ва юксак шоирлик истеъдодига фақат Алишер Навоий эмас, балки бошқа шоирлар ва тарихчилар ҳам юқори баҳо берганлар ва ўз устозлари сифатида иззат-эҳтиром билан ёд этганлар.

Ана шундай тарихнавислардан бири «тарих фани соҳасида маҳорати бор» (Навоий) Хондамирдир.

ХОНДАМИР 878/1473—881/1476 йиллар орасида Хиротда туғилган ва 1535 йилда Аграда вафот этган. «Мақорим ул-ахлоқ» («Яхши хулқлар»)нинг 1967 йилги ўзбек тилидаги нашри сўз бошисида тарихнависнинг таваллуд йили 885/1480—1481 йил деб кўрсатилганки, бу тўғри эмас. Олимнинг тўла исми Ғиёсуддин Муҳаммад ибн Хожа Хумомуддин ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Бурхонуддиндир. Хондамир ўзининг қатор асарлари билан тарих фанига улкан ҳисса қўшган йирик тарихнависдир. Хондамирнинг олим сифатида шаклланишида Алишер Навоий катта ўрин тутган. У Навоийнинг жуда бой шахсий кутубхонасидан фойдаланган ва Навоий раҳбарлигида ўз илмий фаолиятини олиб борган. Унинг «Мақорим ул-ахлоқ» асари Алишер Навоийга миннатдорчилик рамзи сифатида ёзилган³³. Бу асар Навоий вафотидан кўп ўтмай, 1501—02 йилларда ёзиб тугалланган бўлиши керак. Ушбу асар қўлёзмасининг фотонусхаси Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 5350 инвентарь рақами билан сақланади.

Бу асар бошдан оёқ Навоийга, унинг ҳаёти ва ижодига бағишланган бўлса-да, унда Лутфий билан Навоий учрашувига доир гўзал лавҳа берилган. Бу лавҳада Лутфийнинг Навоийга қадар туркий шоирларнинг энг пешқадами, устозларнинг устози эканлиги, ҳақиқий шеърятни ва ноёб истеъдодлар меросини но-

³² Turkish literature A. Bio-bibliographical Survey Section III, Part I. vol. 4, K—N, Utrecht, 1969, 103—109-бетлар.

³³ Юсупова Д. Ю. Хондамир ижоди ҳақида.— «Шарқшунослик» тўплами. 1-сон. Тошкент, 1990, 96-бет.

зик тушунадиган ва холис баҳолой оладиган, улкан қалбли шоир бўлганлиги тўғри таърифланади.

Хондамир Лутфий билан Навоий ўртасида бўлиб ўтган бир учрашув-суҳбатни ўз асарининг «Дар баёни фазилати шеър ва азимшон шуаро» — «Шеърнинг фазилати ва улуғ шоирлар таърифида» деб номланган учинчи фасли (мақсад)да қуйидагича таърифлайди:

«Мавлоно Лутфий ки ба лутфи сухани ягонаи офоқ буд ва пиш аз вай ва беҳ аз вай базабони турки каши шеър нагуфта. Дар мабоди саи рашд ва тамиз³⁴.

Он ҳазрат (Навоий) рўзи ба мулозаматаш (Лутфий) расид ва илтимос намуд, ки аз натоижи абгор афкори худ бахондан ғазале маро баҳравар созед. Он ҳазрат (Навоий) ғазал хонд, ки матлааш ин аст:

Оразин ёпқоч, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қўёш.

Жаноб Мавлавӣ (Лутфий) аз истимои ин ғазали ғарро дар баҳри ҳайрат афтода ба забон ронд, ки «Валлоҳки, агар муяссар шуди даҳ-дувоздаҳ ҳазор байти турки ва форси худро бо ин ғазал бадал мекардам ва ҳусули ин муомаларо фавзи азим мешумурдам»³⁵.

Таржимаси:

«Мавлоно Лутфий сўз лутфида ягонаи даврон эди. Ундан илгари ҳеч ким туркий тилда шеърни ундан яхши айта олмаган. Олий ҳазрат (яъни Навоий) ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланган пайтларда, бир кун Лутфий хизматиға борди. Лутфий «ўз нозик фикрларингизнинг натижаларидан юзага чиққан бир ғазални ўқиш билан бизни баҳраманд қилсангиз», — деб илтимос қилди, ҳазрат (Навоий) бир ғазал ўқиди, унинг матлаи мана шу шеър:

Оразин ёпқоч, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қўёш.

Мавлавий (Лутфий) жаноблари бу алангали ғазални эшитиш билан ҳайрат денгизига чўмиб шундай

³⁴ Бу лавҳанинг форсий ва ўзбекча матни ёнма-ён берилганда нима учундир айрим олимлар ишларида бу форсий жумла матндан қисқартиб келтирилган. Шу сабабли биз форсий матни бу ерда тўлиқ келтиришни лозим топдик (Э. А.).

³⁵ ۳۷ *خواند مین، مكارم الاخلاق، صحیفه* УзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 5350, 37-саҳифа; «Мақорим ул-ахлоқ», таълиф Ғиёсуддин Хондамир, ба муқаддима, тасҳиҳ, таълиқот ва фаҳорис Абдулғаффор Баёнӣ, Чоп-и аввал, Кобул, 1981, 33-саҳифа.

дедилар: «Воллоҳ, агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг туркий ва форсий байтимни шу ғазалга алмаштираддим ва бу ишнинг юзага чиқишини зўр муваффақият ҳисоблардим»³⁶.

Бу келтирилган лавҳадан ёш Навоийнинг ўз устози Мавлоно Лутфийнинг лутфига сазовор бўлганлигини кўриш мумкин.

Профессор Ҳоди Зариф бу учрашувни шундай изоҳлайди:

«...ижодий фаолияти эрта бошланиб, тез етишган иқтидорли Алишерга бу қадар муболағали баҳо, биринчидан, Лутфийнинг ғоят ринд ва ўтакетган камтарлиги, иккинчидан, ёш шоирнинг қудрати ва маҳоратига астойдил тан бериш ва мазкур ғазалнинг чинакам бадиий юксак шеър бўлишидадир»³⁷.

Юқоридаги парчадаги Хондамир томонидан Лутфийга берилган таъриф билан Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»ининг иккинчи мажлисида берган таърифи ҳамоҳангдир. Навоий «Мавлоно Лутфий ўз замонининг малик ул-каломи эрди, форсий ва туркийда назири йўқ эрди, аммо туркийда шўҳрати кўпрак эрди»³⁸ деса, Хондамир «Мавлоно Лутфий сўз лутфида ягонаи даврон эди. Ундан илгари ҳеч ким туркий тилда шеърни ундан (Лутфийдан) яхшироқ айта олмаган» деб ёзади. Бу ҳол Лутфийнинг истеъдоди замондошлари ва ундан кейинги давр шоиру олимлари томонидан ҳақиқатан яқдиллик билан эътироф этилганини кўрсатади. Бу унинг XV аср адабиётида юксак ўрин тутганлигига яққол далилдир.

Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» асаридаги Лутфийга доир лавҳа юзасидан илмий адабиётларда турлича фикр билдирилган. Жумладан адабиётшунос С. Эркинов бу ҳақда шундай ёзади: Лутфийнинг кексалик чоғлари айниқса яхши ўтган. Абдурахмон Жомий, шеър оламида танилиб келаётган Алишер Навоий Лутфийга ниҳоятда яқин эдилар. Шоир ўз навбатида ўзбек ва тожик шоирларини ҳурмат қилар ва уларни қўллаб-қувватлар эди. Шундан сўнг олим Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» асаридан Лутфий билан Навоийнинг учрашувига доир юқоридаги парчани келтиради»³⁹.

³⁶ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Форсчадан М. Фахриддинов. П. Шамсиев таржимаси. Тошкент, 1967, 45—46-бетлар.

³⁷ Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати. Тошкент, 1969, 74—75-бетлар.

³⁸ Алишер Навоий. Асарлар, 15 жилдлик, 12-жилд, Тошкент, 1966, 61-бет.

³⁹ Эркинов С. Лутфий. Тошкент 1965, 24-бет.

Шу муаллиф иккинчи ўринда Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» асарида Лутфийнинг шеърӣй мероси ўн-ўн икки минг байтдан иборатдир, деган маълумотга дуч келамиз дейди. Шоирнинг кенг миқёсдаги мероси ҳақида замондошлари ҳам гувоҳлик берадилар.

Лутфӣй ва унинг ижодига Навоӣй ва Хондамир томонидан берилган таъриф ва баҳо бир-бирига ҳамоҳанглиги билан бирга унинг аниқ қирраларини ҳам очишга хизмат қилган.

Ушбу сатрлар муаллифи ҳам ўзининг «Сўз лутфида ягона Лутфӣй» номли мақоласида Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» асарида шоирнинг бадий мероси ва унинг ҳажми ҳақида қимматли маълумот берилганлигини таъкидлайди. Шу билан бирга шоирнинг мероси бой эканлигини, уни тинмай изланиш зарурлигини, кейинги йилларда унинг юзлаб шеърларини аниқлашга муваффақ бўлганлиги ва Лутфӣй шеърӣятидан бизгача 5200 мӣсрадан ортиқ мерос етиб келганлигига доир ўзи аниқлаган маълумотларини шоирнинг янгидан аниқланган газаллари билан бирга эълон қилди⁴⁰.

Хондамирнинг иккинчи энг йирик тарихий асари «Ҳабиб ус-сияр» («Ҳабиб ус-сийар фи ахбор афроду-ул-башар» — «Инсон зоти хабарлари ва дўстнинг таржимаи ҳоли») деб номланган бўлиб, у 927/1520—1521—930/1523—1524 йилларда ёзилган ва вазир Каримуддин Хожа Ҳабибуллоҳ Соважийга бағишланган. Китобда қадим замонлардан то 930/1524 йилга қадар Шарқ мамлакатларида, хусусан Эрон, Афғонистон, Ироқ ва Урта Осиёда содир бўлган воқеалар қаламга олинган. Унинг XV асрнинг сўнгги ва XVI асрнинг биринчи чорагида Мовароуннаҳр ҳамда Хуросоннинг умумий аҳволини акс эттирган учинчи жилдининг учинчи ва тўртинчи қисмлари маълумотлари янгилиги билан катта илмий аҳамиятга эгадир⁴¹.

Ўзбек ва чет эл олимлари тадқиқотларида бу асар тилга олиниб, унда Лутфӣй ҳақида маълумотлар борлиги умумий тарзда эслатиб ўтилса-да, унинг мазмуни нималан иборат эканлиги ва сўз нима ҳақида бориши айтилмайди. Шунини инобатга олиб биз бу асардаги Лутфӣйга доир лавҳани бу ерда тўлиқ келтиришни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

⁴⁰ Аҳмадхўжаев Э. Сўз лутфида ягона Лутфӣй. — «Шарқ юлдузи», 1981, 5-сон, 209-бет.

⁴¹ Юсупова Д. Ю. Хондамир ижоди ҳақида. — «Шарқшунослик» тўплами, 1-сон, 1990, 96-бет.

Хондамир «Ҳабиб ус-сияр» (форс тилида) асарининг учинчи жилди учинчи қисмида **ذکر احوال اولاد** — «Зикри аҳволи авлоду амжод» — «Авлодлар ва шарафли (киши)лар аҳволи зикрида» номли бўлимидаги⁴² бир саҳифа (106—107)да ўз даврининг машҳур уламо ва фузалолари Мавлоно Қутбиддин Яхё (машҳур Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад бинни Мавлоно Саъдиддин Масъуд ат-Тафтазонийнинг ўғли), Сайид Садриддин Иброҳим Қумий, ўз замонининг олим ва фозилларидан Мавлоно Шамсиддин Али ал-Форсий, илму камолотда ягонаи замона даражасига етган Мавлоно Асомиддин Довуд Хавофий, илму табобатда замонасининг маҳоратга эга олимларидан Мавлоно Қутбиддин ан-Насафий, Мавлоно Муҳаммад Муаммойи номи билан танилган Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Бухорийларни зикр этиб улар қаторида Мавлоно Лутфийни ҳам таъриф-тавсиф этувчи лавҳа берган.

Бу билан муаррих Лутфийни ўша даврнинг энг йирик шоирлари ва уламоларидан бири бўлгани учун ўз замонининг тарихига бағишланган асариде албатта унинг номини зикр этиб, унинг адабиёт олдидаги хизматларини таъкидлаб ўтишни лозим топган.

Хондамир Лутфий ҳақида шундай ёзади:

«Мавлоно Лутфий — ба лутфи таъб ва ҳусни хулқ аз сойир шуаройи суханоро мумтоз ва муттасно буд ва ба забони турки ва форси ашъори дилфиреб назм менамуд. Дар «Мажолис ун-нафоис» мазкур астқи Мавлоно Лутфи дар синни наваду нўҳ солаги қасидаий радифи «Офтоб» дар силки назм кашид ва шуарои замон татаббуъи он қасида намуда ҳеч кадом аз ўҳдаи жавоби матлааш берун натавонистанд омад ва он матлаъ инаст, байт:

Эй зи зулфи, шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро бажойи моҳ дар бар офтоб

⁴² «Ҳабиб ус-сияр» аслида уч жилддан иборат бўлиб, Жалол Ҳумойининг нашрида у тўрт жилд қилиб босилган. Бу ерда биз Ҳумойининг Техрон нашридан истифода этганимиз учун, ушбу нашр бетларига ишора қиламиз. Қаранг: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр, IV-жилд, Техрон, 1954, 107-бет.

Ушбу асар нашрини ўз ишимизда истифода этиш имконини туғдириб бизга лутфан марҳамат кўрсатгани учун тарих фаилари номзоди Дилором Юсуповага ўз миннатдорчилигимизни изҳор қиламиз (Э. А.).

ва Мавлоно Лутфӣ дар охири айёми зиндагоний ин матлаъроки байт:

Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад,
Беҳ з-он ки ба бадхӯйи бе меҳри чунин афтад.

Манзум сохта назди ҳазрати ҳақойиқ паноҳиӣ афзал ал инъом Нуриддин Абдулрахмон ал-Жомий бурд ва илтимос намудки онро ғазал сохта дар девони худ дарж намоянд ва он жаноб ин мултамасро мабзул дошт ва Мавлоно Лутфӣ дар жавонии нахуст ба таҳсили улум қиём намуд ва бад аз он рӯй ба сулуки тариқи дарвешон овард ва дар он равиш собитқадам мебуд то вақтеки аз олам реҳлат намуд».

Таржимаси:

Мавлоно Лутфӣ (ӯз даврининг) латиф таъблик, гӯзал хулқлик, сӯзлари мумтоз ва ўзига хос шоирлардан эрди. У туркий ва форсийда қалбни сеҳрловчи шеърлар битган. «Мажолис ун-нафоис»да таъкидланишича: Мавлоно Лутфӣ 99 ёшида «Офтоб» радифли қасидани битган ва замон шоирлари бу қасидага татаббу қилиб ҳеч қайсилари унинг матласига жавоб бериш уддасидан чиқа олмаганлар ва бу матла қуйидагича:

Байт:

Тунга ўхшаш зулфингдан қуёш (юзунг) сояпарвардир,
Тун каби зулфингда ой ўрнига қуёш чиққандир

ва Мавлоно Лутфӣ умрининг охирида қуйидаги матланики:

Ошиқлар дилининг иши Чин гӯзалига тушгандан
Кӯра шу сингари бемеҳр, бадфеълга тушсин, —

ёзиб ҳазрати ҳақойиқпаноҳи, афзалул инъом Нуриддин Абдурахмон Жомий ҳузурига олиб борди ва ўша матлани ғазалга айлантириб ўз девонига киритишни илтимос қилди ва у жаноблари бу илтимосни қабул қилдилар. Мавлоно Лутфӣ ёшлигида аввал турли илмларнинг таҳсилини қиёмига етказди ва ундан кейин эса дарвешлар сулукига юз тутди ва шу йўлда бу оламдан риҳлат қилгунга қадар собитқадам бўлди.

Гарчи бу маълумотлар Навоӣ асаридан олинган бўлсада, Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асаридан келтирилган лавҳа билан Алишер Навоӣнинг «Мажолис ун-нафоис» асаридаги лавҳа ўртасида маълум фарқлар бор. Булар қуйидагиларда кўринади. Хондамир На-

войдан фарқли ўлароқ Лутфийнинг туркий девони ва «Зафарнома» таржимасида ўн минг байтдан ортиқроқ маснавийси борлиги ҳақида ёзмайди. Хондамир ўз эътиборини «Мажолис ун-нафоис»да маълумот берилган Лутфийнинг «Офтоб» радифли қасидаси ва бу қасидага шоирнинг замондошлари татаббу қилиш йўли билан жавоб бериш, яъни унга тенглаша оладиган қасида ёза олмаганликларига қаратади. Шундан сўнг Лутфий умрининг охирида ёзган матласини тугатиб, ғазалга айлантриб ўз девонига киритишни илтимос қилиб Жомий ҳузурига борганлиги, унинг бу илтимоси Жомий томонидан мамнуният билан қабул қилинганлиги қайд этилади. «Мажолис ун-нафоис»даги лавҳанинг сўнгги қисми ҳам қисқартирилиб, ундан фақат Лутфийнинг ёшлигида (Навоийда йигитликда дунёвий илмларни дейилган — Э. А.) аввал турли илмларни мукаммал эгаллаганлиги ва кейинчалик дарвешлар сулукига юз тутиб унга оламдан кўз юмгунча амал қилганлиги айтилади. Навоийда эса Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбонийдан тасаввуф (суфий) тарийқидан таълим олганлиги, азиз ва мўътабар киши бўлганлиги, Навоийни кўп дуо қилганлиги, қабри шаҳар четидаги Деҳиканорда ўз ҳовлисида эканлиги аниқ берилган.

Хондамир Лутфийни ўз замонининг улкан шоири ва уламоларидан деб ҳисоблаб, ўз асаридан шоирнинг форсий мероси, жумладан форсий қасидаларига, Жомий билан яқин муносабати ҳамда дарвешлик таълимотига ҳам амал қилганлигига доир маълумотларга ўрин беришни лозим топган. Бу маълумотлар Лутфий шахси ва ижодининг қирраларини баҳолашда муҳим аҳамиятга эга бўлиши шубҳасиз.

Аҳмад Заки Валидий Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асаридаги маълумотларга тўхталиб умумий тарзда шундай ёзади: «Хондамир «Ҳабиб ус-сияр»инда Султон Абу Сайид Мирзога маъосир бўлган уламо ва фузалони санагон ўрнида Мавлоно Лутфийнинг ҳаёти ҳам ашъори тўғрисида ҳам ёзган; лекин анинг ёзғони ушбу «Мажолис ун-нафоис»дагидан бошқа тугул (эмас)»⁴³.

Турк олими профессор И. Ҳ. Эртайлон бу ҳақда шундай фикр билдиради: «Лутфийнинг таҳсил ва тар-

43 احمد زكى وليدى، لطفى هم اينىك ديوانى، قران،
«اميد» مطبعهسى، ۱۹۱۴ 4—5-бетлар.

бияси ҳақида ҳам атрофлича маълумот ва қўл етувчи манбаларга эга эмасмиз. Ундан бу соҳада баҳс етувчи кимсалар тарқоқ бир суратда ўзининг «Улуми зоҳирга ва ботинга» кўнгил берган, мутасаввуф руҳли бир шоир бўлганлигини бир овоздан сўзламоқдалар. Унинг ўзидан (яъни у яшаган даврдан) қолган манбалар орасида Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр», Навоийнинг «Ма-жолис ун-нафоис»ида унинг (Лутфийнинг — Э. А.) ёшлигида зоҳир илмларини тамомлагандан сўнгра ботин (ички) илмларига ҳам қизиққанлигини ва Мавлоно Шаҳобиддин Ҳиёбоний билан боғланиб, алоқада бўлиб, тарийқати сўфийя сулукини (сўфийлик маслаги йўлини — Э. А.) ўрганганлигини сўзлайдилар»⁴⁴.

Бу келтирилган иқтибосдан кўрамизки, И. Ҳ. Эртайлон ҳам Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асаридаги Лутфий ҳақидаги лавҳа матнига эмас, унинг фақат сўнги қисми мазмунига тўхталган, холос.

Адабиётшунос С. Эркинов Хондамирнинг бу асарида ҳам Лутфий ҳақида умумий фикрлар айтилган дейди⁴⁵.

ЛУТФИЙ ШЕЪРИЯТИ БОБУР ТАҲЛИЛИДА

Мавлоно Лутфийнинг лирик мероси унинг замондошлари ва шогирдлари, кейинги асрларда эса издошлари эътибори ва муҳаббатини қозониб, уларнинг бадий ҳамда илмий асарларидан ҳақли равишда намуналар, қайдлар тарзида ўрин олди ва илмий истифодага киритилди. Лутфий меросига бундай мурожаатни биз Навойдан сўнг Лутфий ғазалиётига ўз илмий асарида кўплаб мурожаат этган, ўзи ҳам Лутфий ва Навоийдек ўткир бир лирик ва нозиктабъ шоир бўлган шахс ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР (1483, Андижон — 1530, Деҳли) фаолиятида кўрамиз.

Бобур Лутфий ва Навоий анъаналарини ўз бадий ижодида муносиб давом эттирган, Шарқ шеъриятининг юксак фазилатларини ўзида мужассамлаштирган забардаст шоир бўлиб, XVI аср ўзбек адабиётининг йирик намояндаси, Жавоҳарлал Неру таъбири билан айтганда «...ўз замонининг энг маданиятли, хуштабъ одамларидан эди».

Бобур ранг-баранг жанрда бой адабий ва илмий мерос қолдирди. Жумладан унинг аруз илмига бағишлан-

⁴⁴ Лутфий девони. проф. И. Ҳ. Эртайлон нашрга тайёрлаган. Истанбул, 1960.

⁴⁵ Эркинов С. Лутфий. Тошкент, 1965, 5-бет.

ган «Аруз рисоласи» (1524—1525) Бобурнинг аруз ва арузшунослик соҳасида яратилган қўлёзма манбалар ва илмий асарларни пухта ўрганган, беқиёс назарий билимга эга, аруз илмининг йирик билимдони, ўз замонасининг илми ва шеърятни ғоят севган кишиси бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Ўзбек ва форс-тожик шеърятининг ўзига хос мажмуаси бўлган бу асарни, XVI асрнинг йирик шоири ва адабиётшуноси Хожа Ҳасан Нисорий таъбири билан айтганда, «дурру гавҳарга тўла денгиз»⁴⁶га қиёслаш мумкин эди.

Бобур аруз ва унинг қонун-қоидаларини таҳлил қилиш, XV—XVI аср адабий ҳаётида мавжуд бўлган анъанавий ва янги вазнларни ёритишда Лутфий ғазалиётидан ҳам ажойиб намуналар келтиради. Лутфийни Шарқнинг Низомий, Хисрав Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз Шеърозий, Салмон Соважий, Анварий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби 60 дан ортиқ форс-тожик ўзбек, озарбайжон адабиётининг улкан намояндалари билан ёнма-ён қўяди. Бу асарда Лутфий ўз ижоди билан энг муносиб ўрин олди. Бу ҳол Лутфийнинг шоирлик истеъдодини ва унинг ўзбек адабиётининг обрўси, шуҳратини оширишга қўшган ҳиссасини Бобур томонидан алоҳида ҳурмат билан қайд этилганлигига ёрқин мисолдир.

Ўзбек адабиёти намояндалари меросидан рисолага киритилган намуналар орасида салмоқ жиҳатидан Алишер Навойдан келтирилган мисоллардан кейин Лутфий шеърятидан олинган мисоллар туради. Буни тасодифий ҳодиса деб билмаслик керак. Бобур — диди ўткир, талабчан шоир. У ўз рисоласи учун шеърини намуналарни саралаш жараёнида фақат вазннигина дастак қилиб олгани йўқ. Шоир бунда мазмун, маҳорат, бадийят ўлчовларини ҳам асло ёддан чиқармаган⁴⁷. Бу ҳол Бобур Лутфий бадий меросини жуда яхши билганлигини кўрсатади. Бобурнинг «Аруз рисоласи»да Лутфий ғазалиётидан мисол тариқасида ўттиз байт (бунга қўшимча 1 туюқ) келтирилган бўлиб, бу намуналар биз томонимиздан аниқланган ва алоҳида ўрганилиб таҳлил қилинган⁴⁸.

⁴⁶ Ўзбек адабиёти тарихи. III жилд, Тошкент 1978, 78-бет.

⁴⁷ Ҳаққулов И. Лутфий ва Бобур. — «Адабий мерос», Тошкент, 1982, 4 (24)-сон, 40-бет.

⁴⁸ Аҳмадхўжаев Эркин. Бобурнинг «Аруз рисоласи»да Лутфий ғазалиётидан намуналар. — «Адабий мерос», 4 (24)-сон, 1982, 33—39-бетлар.

Лутфий ғазалиётидан олинган бу мисоллар «Аруз рисоласи» қўлёзмасининг 39б (1 байт), 100б (1 байт), 111б—112а (2 байт), 114а (2 байт), 122б (3 байт), 129аб (9 байт), 138б—139а (2 байт), 151б (4 байт), 160а (5 байт), 169б (3 байт) варақларида арузнинг туркий баҳрлари ва вазнларининг таҳлили ва тадқиқи муносабати билан берилган. Бу шеърый парчалар яна шу жиҳатдан аҳамиятлики, Бобур бу байтларни Лутфий яшаган ёки унга яқин даврда кўчирилган шоир девонининг энг нодир, ишончли ва муътабар қўлёзма нусхаларидан олган. Бу жиҳатдан ҳам Бобур мисол келтирган Лутфий ғазалиётига доир байтлар матн нуқтаи назаридан илмий аҳамиятга эгадир.

Биз фойдаланган манба, яъни «Аруз рисоласи»нинг бу қўлёзмаси 1561 йилда Ҳожи Муҳаммад Самарқандий томонидан кўчирилган ва жаҳонда ҳозирча ягона нусхадир⁴⁹.

Бобур асарида келтирилган Лутфий ғазалиётидан намуналарни шоир девонининг бошқа қўлёзма нусхалари ҳамда улар асосида амалга оширилган нашрлари билан қиёсланса Лутфий ғазалиётидан мисол олинган байтлар бизгача деярли ўзгаришсиз, девондаги матнга айнан мувофиқ ҳолда етиб келганини кўрамиз. Шу билан бирга айрим байтлар матнида бирмунча фарқлар ҳам мавжудлиги кўзга ташланади. Бобурнинг бу асари баъзи ноаниқлик ва чалкашликларни ҳам бартараф этишга имкон беради. Жумладан «Аруз рисоласи»нинг 161 аб варағида Алишер Навоийнинг «Экин» радифли (6 байтли) ғазали мисол келтирилган бўлиб, унда Лутфий номи (5-байт) ҳам учрайди:

Бир усрук элни чиқиб қирғон эрмиш, эй Лутфий,
Сенинг бекингму экин, ё бизни миракму экин?

Ушбу сатрлар муаллифи Шарқ луғатларида Лутфийга нисбат берилган байтларни текширган пайтида бу байт Муҳаммад Маҳдихоннинг «Санглох» луғатида «қирмоқ» сўзини изоҳлаш учун (293б варақ) олинганлиги ва у «Лутфий гўяд шеър» деб бошланганлиги, яъни у Лут-

⁴⁹ Бобурнинг «Аруз рисоласи»нинг қўлёзмаси Париж «Миллий кутубхона»сида 1308-инвентарь рақами остида сақланади. Бу асарни олимлардан М. Ҳамроев, С. Ҳасан ва И. В. Стеблева нашр қилдириб, тадқиқ этганлар Қаранг: Ҳамроев М. Очерки теории тюркского стиха. Алма-Ата, 1969; Бобур. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан. Т., 1971; Захир ад-дин Муҳаммад Бобур, Трактат об арузе. М., 1972.

фийга нисбат берилганлиги далилига дуч келди⁵⁰⁻⁵¹. Бобурнинг рисоласида эса бу байт Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девони таркибидан жой олган ғазалнинг 5-байти сифатида мисол тариқасида келтирилади⁵². Бу билан луғатда йўл қўйилган чалкашлик ҳам ўз-ўзидан бартараф этилди. Афтидан, «Санглох» муаллифи ғазалда Лутфий номи зикр этилганлигини кўриб Навоийнинг ғазалини Лутфийга нисбат берган бўлса керак.

Лутфий ғазалиётидан «Аруз рисоласи»да келтирилган байтлар матнидаги айрим фарқлар юқорида тилга олинган мақоламизда батафсил берилганлиги учун бу ерда тўхталмаймиз.

Булардан ташқари «Аруз рисоласи»да мисолга олинган байтларнинг деярли барчаси Лутфийнинг бизгача етиб келган девонининг қўлёзма нусхалари ҳамда нашрларида учраши билан бирга, баъзилари девоннинг қўлёзма нусхалари ва нашрларида (бу ерда 1966 йилгача бўлган нашрлар кўзда тутилмоқда) учрамайди. Булар фақат девоннинг Париж «Миллий кутубхона»сида сақланувчи (981-инвентарь рақамли) нусхаси таркибида учрайди. Ушбу далил бу байт ва ғазалларнинг Лутфий қаламига мансублигини исботловчи манба сифатида ҳам муҳим илмий аҳамиятга эгадир. Булар ҳақида ҳам юқорида айтилган «Аруз рисоласи»даги Лутфий ғазалиётидан намуналар таҳлилига доир ишда кенг ўрин берилган.

Шуни айтиш керакки, Бобур ўзи мисол келтирган ҳар бир байт ёнига унинг муаллифи номини, тахаллусини, шу жумладан Лутфий номини ҳам изчил ва аниқравшан ёзиб қўйган. Бу ҳақда у шундай деб ёзади:

«Ҳар вазким м у с т а ь м а л бўлғай, ё улким м у х т а р а ь бўлғай туркий байт билан иктифо қилинғай, ҳар кимнинг байтини келтирулса, қойили (яъни муаллифи номи — Э. А.) битилғай, магар улким қойили маълум бўлмағай, қойил мазкур бўлмағай туркий байт муаллифининг бўлғусидур»⁵³.

Бобур аруз баҳрлари ва вазнларини таҳлил қилганда ҳар бир баҳрга мисолларни бир ёки бир неча шоирлар ижодидан келтириб, бу вазн ва баҳрларнинг иш-

⁵⁰⁻⁵¹ Мухаммад Маҳдихон. Санглох, Факсимиле нашри, сўз боши, изох ва кўрсаткичлар билан нашрга тайёрлаган Ж. Клоусон, Лондон, 1960.

⁵² Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний, 1-жилд. «Ғаройиб ус-сиғар», Тошкент, 1959, 475-бет.

⁵³ Бобур. Мухтасар (Аруз рисоласи), Тошкент, 1971, 10-бет.

латилиш, қўлланилиш кенглигини кўрсатишга интилан.

Бобур арузнинг истеъмолдаги қайси баҳрлари ва руқнларини тадқиқ ва таҳлил этганда Лутфий ижодига кўпроқ мурожаат қилган деган савол туғилади. Бизнинг кузатишларимиз Бобур арузнинг мутақориб, ҳазаж, ражаз, рамал, музориъ, мужтасс, ҳафиф баҳрларининг тадқиқ ва таҳлилида Лутфий ғазалиётига кўпроқ мурожаат қилганлигини, шоир девонидан 30 байт ва бир туюқни ўз фикрини далиллаш учун истифода этганлигини кўрсатди.

Рисолада аруз баҳрларига келтирилган байтлар Лутфийнинг хилма-хил баҳрларда ижод этиб аруз вазнининг бойлигини ўз ижодида намоёиш этганлигини кўрсатади. Бунинг исботи учун мисолларга мурожаат қиламиз. Бобур ҳазаж баҳрининг ахраби макфуфи мақсур вазнига Лутфийнинг қуйидаги байтини мисол келтиради (396 варақ).

Эй менгла /ри филфил, кў /зи кофир, ю /зи кофур.
Асру да /ғи бўлма бу /кечар ҳуснун /га мағрур.
Мафъувлу /мафъоъийлу /мафъоъийлу /мафъоъийл

Мутақориб баҳрининг аруз ва зарб маҳзуф вазнига эса Бобур Лутфийнинг қуйидаги байтини мисол олган (1006 варақ):

Кўкарди/чаман, гул/ъузори/қани,
Сихий сар/в бўйлуқ/нигорим/қани?
Фаъувлун /фаъувлун /фаъувлун /фаъул

Ҳазаж баҳрининг ахраби макфуфи маҳзуф вазнига Лутфий ғазалиётидан икки байт мисолга олинган (116—12а варақ). Қуйида унинг биттасини келтирамиз.

Эй қоши /қаро, боғи /висолинг ҳа/васидин,
Ҳар кирпи /гимизнинг а /росинда а /роси бор.
Мафъувлу /мафъоъийлун /мафъоъийлун /фаъувлун

Бобур яна ҳазаж баҳрининг маҳзуф вазнига Шоҳий, Хисрав, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Низомий, Носир Бухорийлар билан ёнма-ён Лутфий ғазалиётидан қуйидаги икки байтни мисол келтирган (114а варақ):

Сени жамъи /ки гулрухсор /дерлар,
Мени ҳам ан /далиби зор /дерлар.

Не кўнгли сод /да элдур ишқ /аҳликим,
Сенингдек бе /вафони ёр /дерлар.
Мафъоъийлун /мафъоъийлун /фаъулун

Бобур ражаз баҳрининг бир рукн матвий, бир рукн махбун вазни таҳлили учун Лутфийнинг бир ғазалидан уч байтни мисолга олган (1126 varaқ):

Ой юзунг ол /лида ҳижл, /ҳусн эли Ру /му Чин аро,
Валвала сол /ди кўзларинг /кофиру аҳ /ли дин аро.
Муфтаълун /мафъилун /муфтаълун /мафъилун

Рамал баҳри ҳақида Бобур ўз рисоласида қуйидагича ёзади:

«Рамал баҳри форсий ва туркийда кўп шойиъ бўлиб, унда Алишер Навоийнинг бу вазнда ёзганлари билан бошқа вазнда ижод этганлари лошаҳ борғай, Султон Ҳусайн (Ҳусайний — Э. А.) мирзо девонида ушбу вазндан ўзга вазн йўқдир». Лутфий ҳам кўп ғазалларини шу баҳрда ижод этган. Бобур ўз рисоласида рамал баҳрининг аруз ва зарб маҳзуф вазнига Навоий, Жомий, Камол Хўжандий, Салмон Соважий, Биноий, Ҳилолий, Султон Ҳусайн мирзо каби йирик шоирлар қатори Мавлоно Лутфийга ҳам кўп ўрин бериб, унинг ғазалиётидан тўққиз байтни мисол тариқасида истифода этади (129аb varaқ). Қуйида улардан бирини келтирамиз:

Лайлат ул- меъ /рожнинг шар/ҳи сочи то /биндадур,
Қоба қавса/йн иттиҳо/ди қоши меҳробиндадур,
Фъоьилотун /фъоьилотун /фъоьилотун /фъоьилун

Музориъ баҳри (76a)нинг ахраби макфуфи маҳзуф вазнида Шарқнинг Шоҳий, Саъдий, Хисрав, Ҳофиз, Камол, Навоий каби буюк шоирлари каби Лутфий ҳам ижод этганки, Бобур унинг меросидан ҳам таҳлил ва далил учун намуна келтиради. Мана улардан бири (151b varaқ):

Нозуклу /к ичра бели /ча йўқ тори /гисуйи,
Ўз ҳадди/ни билиб бе/лидин ўлту /рур қўйи.
Мафъилун /фаъилотун /мафъилун /фаълун

Мужтасс баҳрининг иккинчи вазни махбун, аруз ва зарб абтар вазнида йирик форс-тожик ва ўзбек шоирлари каби Лутфий ҳам муваффақиятли қалам тебратганки, бу ижод маҳсулидан Бобур ўз рисоласида унумли истифода этган. Қуйида ундан бир байт келтирамиз (260a varaқ):

Зиҳи зуҳу /ри тажаллий /юзунг сафо /синда,
Саводи куф/р муайян/кўзунг қаро/синда.
Мафъилун /фаъилотун /мафъилун /фаълун

Бобур хафиф баҳри (876)нинг иккинчи вазни — маҳбуни маҳзуф вазини таҳлил этганда Шоҳий, Хисрав, Ҳоқоний, Ҳофиз, Жомий, Хилолий, Салмон Соважий, Навоийлар қаторида Лутфий ғазалиётига ҳам мурожаат этган.

Қочарни /кўрай десам, /қочадур,
Мени ўлтур /ди, вой а /нинг қочари.
Фобилотун/мафобилун/фобилун

Бобур «Аруз рисоласи»да рамал баҳрининг аввалги вазни таҳлилига Лутфий ғазалиётидан (129аб) 9 байт келтиради. Бобурнинг эътиборини тортган бу байтлар орасида қуйидаги мисралар бизнинг диққатимизни ўзига алоҳида жалб этди:

Бўлмишам девона, сол бўйнуғма зулфунг бандини,
Ўтти иш ондинки қилсам гўш носих пандини.

Бу байтни биз Лутфий девони қўлёзма нусхалари таркибида учратмаган эдик. У шоирнинг янги ғазалини аниқлаш ишида калит вазифасини ўтади. Яъни Бобурнинг «Аруз рисоласи» ёрдамида Лутфийнинг янги бир гўзал ғазалини аниқлашга муяссар бўлинди. Кейинчалик эса бу байт билан бошланувчи ғазал шоир девонининг мукамал ҳисобланган Париж нусхаси (в. 68б) таркибида ҳам мавжуд бўлган 5 байтли ғазалнинг матлаи эканлиги маълум бўлди. Лекин бу байтнинг Бобур рисоласидагидан фарқи шундаки, Лутфий девонида мисралар ўрни алмашилиб келган бўлиб, у қуйидагича ўқилади:

Ўтти иш ондинки қилсам гўш носих пандини,
Бўлмишам девона, сол бўйнуғма зулфунг бандини.

Лутфий ижоди маҳсули бўлмиш бу ғазални қуйида тўлиқ келтирамиз:

Ўтти иш ондинки қилсам гўш носих пандини,
Бўлмишам девона, сол бўйнуғма зулфунг бандини.

Шукр учун юз сажда қилғай, кўзлари ҳам ёруғай,
Кўрса гар одам сенингтеқ нозанин фарзандини.

Писта онт ичтики торлиқ ул оғиздин олмайин,
Ёрибтур ўзга қилмиш гўйё савгандини*.

То қиёмат айш қилғаймен ўз эрнимни сўруб
Тушта гар кўрсамки сўрмишмен лаби хун қандини.

* Савганд, сўвганд — форсча сўз бўлиб, маъноси қасам ичмоқдир (Э. А.)

Эйки дерсен, Лутфий, ондин кечу тутқил ўзга дўст,
Кўргыз охир олам ичра бир онинг монандини.

Юқоридагилардан кўринадики, Лутфий хилма-хил баҳрларда ижод этиб аруз вазнининг бойлигини ўз ижодида ажойиб равишда намойиш этган шоир бўлган.

Бобур «Аруз рисоласи»да туюқнинг муайян вазн асосида битилишини, икки ёки уч қофияда тажнисли, шунингдек, икки ёки уч қофияда риюя қилмайдиган турлари мавжудлигини таъкидлаб ўтган эди⁵⁴.

Шоир Бобур туюқ турларини санар экан унинг яна бир тури мавжудлигини қайд этиб, Лутфийнинг бир туюғини энг характерли мисол сифатида келтиради:

«Яна бир улким, қитъадек бурунғи байтнинг аввал-ғи мисраъида қофия риюят қилмай байтларнинг қофиясида тажнис келтирурлар», — нечукким

Берма дерлар ул вафосизга кўнгул,
Қим анинг нишига ортуқ неши бор.
Мен тамаъ узмасмен ўлсам лаълидин,
Жон менинг жонимдур элнинг неши бор»⁵⁵.

Бобурнинг «Аруз рисоласи» Лутфийнинг туюқ жанрини ривожлантирган забардаст шоир эканлигини кўрсатувчи муҳим қўлёзма манба ҳисобланади

Маълумки аруз вазни муаллифдан жуда катта маҳорат талаб этган ва у ижодкорнинг ўз маҳорати юксаклигини кўрсата олиш мезонларидан бири бўлиб ҳисобланган. Бобур ҳам ана шу мезон билан Лутфий маҳоратининг юксаклигини ўлчаган.

Ўзбек шеърлятида Лутфий ва Навоий каби шоирлар ижоди мисолида Бобур аруз вазнининг ўзбек тилида ривожлантирилганлигини ва ўз мустақил ифодасини топа билгани ҳолда, унинг ўзи ҳам аруз вазнининг ўзбек тилига уйғунлигини кўрсатиб, ўзбек тилининг имкониятлари кенглигини очиб берди.

Лутфий ижодини ва ундан намуналарни Бобурдек ниҳоятда истеъдодли шоир ва йирик олим тадқиқотида таҳлил ва тадқиқ этилиши адабиётшуносликда Лутфий меросини назарий жиҳатдан ўрганишга XVI асрда қўшилган ғоят муҳим ҳиссадир. Шу жиҳатдан ҳам Бобурнинг «Аруз рисоласи» Лутфий бадий меросини ўрганишда жуда катта илмий аҳамиятга эга бўлган қимматли манбадир.

⁵⁴ Ҳожиаҳмедов А. Матн масъуляти.— «Шарқ юлдузи», 1988, 12-сон, 197—198-бетлар.

⁵⁵ Бобур. Аруз рисоласи. Париж. Миллий кутубхона, инв. № 1308, вв. 1386—139а.

«ИУҚ ЭДИ ЛУТФИИ КАБИ ДОНИШВАРИ»

Истеъдодли ўзбек ёзувчиси ва шоири ПОШШО-ХОЖА АБДУЛВАҲОБХОЖА — ХОЖА (1480, Балх — XVI аср бошлари) ўзининг «Мақсад ул-атвор» («Энг юқори ҳулқлар») номли дostonининг «Ҳикмати ҳаким» («Алломалар донишмандлиги») деб номланган бўлимида Фирдавсий, Шайх Низомий, Хисрав Деҳлавий, Саъдий Шерозий, Шайх Санойи, Ҳофиз Шерозий, Салмон Соважий, Камол Хўжандий каби форс-тожик, озарбайжон, ҳинд халқларининг буюк шоирлари истеъдодини мадҳ этади. Шундан сўнг XV асрнинг улуғ шоирлари — Мавлоно Лутфий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ижодини улуғлайди. Хожа Лутфийни ўз даврининг тенгсиз донишманди ва доно алломаси деса, Жомийни ўз замонининг йўл кўрсатувчиси, фазлу камол аҳлининг ҳомийси, Навоийни эса сўз устаси, фазл аҳлининг насиҳатгўйи эди деб атайди ва юксак баҳо беради. Бу уч буюк шоирнинг вафот этиб кетганлигига чуқур қайғурувчи мисраларни битади:

Кўрсатур ўлғанда ажал кишвари,
Йўқ эди Лутфий каби донишвари.
Келди эса сарсари боди қазо,
Берди қазо ҳукмига ул ҳам ризо...
Раҳбари айёмки Жомий эди,
Фазлу камол аҳлига ҳомий эди.
Мамлақати шеърда шоҳ эрди ул...
Умр яқосини қилиб чок-чок.
Охир онинг жисмин ажал қилди хок.
Бирини суҳандонки Навоий эди,
Ул доғи кўп шеър ила «Хамса» деди.
Мунчаки фазл аҳлига ул берди панд,
Охир ажал риштасига бўлди банд⁵⁶.

«Мақсад ул-атвор» асаридан келтирилган бу парчада Хожанинг Лутфийни бошқа улуғ шоирлар билан бир қаторга қўйиб, унинг шоирлик салоҳиятини юқори қадрлаганлиги ва ўзининг севимли устозларидан бири деб билганлиги ва уларни ҳаётлигида кўра олмаганлигига қаттиқ қайғу-изтироб чекканлиги сезилиб турипти. Булар илмий адабиётларда ўз таҳлилини топмаган.

⁵⁶ «Асрлар нидоси». Тошкент, 1982, 112-бет. (Хожа асарини М. Мирзааҳмедова нашрга тайёрлаган).

«ФАЗИЛАТ ЭГАЛАРИНИНГ СУЯНЧИФИ»

Лутфийнинг таржимаи ҳоли ва ижодий меросига доир айрим маълумотлар АБДУЛЛА КОБУЛИЙНИНГ *تذکرت التواریخ* «Тазкират ут-таворих» («Тарихлар тўплами») номли форс-тожик тилида ёзилган асарида ҳам бор. Аҳмад Заки Валидий (1890—1970) «Лутфий ҳам онинг девони» номли асарида Абдулла Кобулийнинг «Тазкират ут-таворих» асари ҳақида қуйидагича маълумот беради:

«Тазкират ут-таворих» Кобул уламосидан (олимларидан — Э. А.) Абдуллоҳ Кобулий асаридир. Китоб ўзи Ҳиндистонда Акбаршоҳ вақтида 990 йил (1585 милодий)да таълиф этилмишдир (ёзилмишдир)... Китобда ислом ҳукуматларининг тарихини ёзгандан сўнг-ра уламо (олимлар) ва машойиҳ (шайхлар)нинг таржимаи ҳоллари ёзилган. Мунда турк адабиёти ходимларидан вафот этганлар — Амир Муҳаммад Али, Мир Муҳаммад, Биноий, Алишер Навоий... каби донолар ҳақида маълумот бор»⁵⁷.

Бу тазкира бизгача етиб келган бўлиб, унинг қўлёзма нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида сақланмоқда⁵⁸. Бу тазкиранинг 148-саҳифасидаги

تاریخ سال انتقال فضایل پناه مولانا لطفی

«Тарихи соли интеқоли фазоилпаноҳ Мавлоно Лутфий» («Фазилатлар эгаларининг суянчиғи (ҳомийси) Мавлоно Лутфийнинг вафот йили таърихи») бобида Лутфий тўғрисида қуйидаги маълумотлар берилган (147—148-саҳифалар):

Дар он замоне беназир ва хуш таъб ва ширин калом ва суханвар буда дар шеъри форси ва турки мисле на-дошта дар турки девони дорад, қарийб се ҳазор байт ки, жумла мутаъзир ал-жавобаст. Дар форси низ ашъори зебо қасоиди фарро дорад. Дар охирони умр қасидаи радифи «Офтоб» формуда, ки тамом шуарои вақт ҳам гуфтанд, амо ҳеч як балатофати Мавлоно Лутфи нагуфтанд. Матлаи он қасидааш ин аст:

⁵⁷ احمد زكى وليدى، لطفى هم أنينك ديوانى، قزان
«اميد» مطبعهسى، ۱۹۱۴، ۷—۸

⁵⁸ ЎзР ФАШИ, қўлёзма, инв. № 2093.

Эй зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро ба ҷои моҳ дар бар офтоб.

Маҳали ки аз ин олам сафар мекард гуфт: агар ин чанд матлаъи маро Ҳазрати махдуми мавлави нуран ғазал намуда дар девони оли худ дохил фармоянд, ки вақти ман вафо накард то онҳоро ғазали дуруст мекардам басе хубаст. Чун-ин сухан ба самъи шариф ишон расид ҳамчунин қарданд аз он ҷумлаи матлаъҳояш, ки гуфта буд, яке ин аст:

Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад,
Беҳ з-он ки ба бад хӯи бе меҳри чунин афтад.

Батақдир қодири ғайбдон дар ҳафдахуми шаҳри шаъбон сана сабъа ва тисъийна ва самона мийа аз ин меҳнат сарои парешон баҷаҳон ҷовидон интеқол фармуд ва марқади шарифаш дар хиёбони Ҳирот воқеъ аст.

Таржимаси:

Мавлоно Лутфий ўз замонида беназир (тенгсиз), хуштабъ (хушзеҳн, истеъдодли) ва ширин сўз, сўз устаси бўлиб, форсий ва туркий шеърятда мислсиз эди. Туркча (туркий) девони бор, қарийб уч минг байтдан иборатки, барчасига жавоб айтиш қийин. Форсчада ҳам чиройли шеърлари ҳамда ғаройиб қасидалари бор. Умрининг охирларида «Офтоб» радифли қасида ёзганки, даврининг барча шоирлари ҳам айтдилар (яъни жавоб ёздилар — Э. А.), аммо ҳеч бири Мавлоно Лутфийдек латофатли айтмаган. Қасида матлаи будир:

Эй зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шами зулфатро ба ҷои моҳ дар бар офтоб.

Вақтики бу оламдан сафар қилар эди, айтдики, менинг бу бир неча матлаларимни ҳазрат махдуми мавлави нуран (яъни Абдураҳмон Жомий) ғазал қилиб ўз олий девонларига киритсалар яхши бўлар эдики, вақт менга вафо қилмади токи уларни дурустроқ ғазал қилсам эди, яхши бўлар эди. Бу сўз ишоннинг (яъни Жомийнинг — Э. А.) шарофатли қулоқларига етиб борди, шундай қилдилар. У киши (яъни Лутфий) айтган ўша матлалар жумласидан бири будир:

Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад,
Беҳ з-он ки ба бад хӯи бе меҳри чунин афтад.

Худонинг иродаси билан 897 йил 17 шаъбонда (1492 йил 14 июнда) бу паришон меҳнат саройидан абадий дунё-

га сафар қилди⁵⁹. Бу муқаддас қабри Ҳиротнинг хиёбонида⁶⁰ воқеадур (жойлашгандир).

Абдулла Кобулийнинг «Тазкират ут-таворих» асаридаги бу маълумотлар Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида Лутфий тўғрисида берилган маълумотнинг такроридек кўринсада, унда баъзи бир тафовутлар борлиги кўзга ташланади. Жумладан, Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»нинг иккинчи мажлисида «Мавлоно Лутфий... ўз замонининг малик ул-каломи эрди, форсий ва туркийда назирини йўқ эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эрди ва туркча девони машҳурдур» деб лўнда қилиб ёзади ва унинг туркий байтларидан мисол келтиради. Абдулла Кобулий эса энг аввал Лутфийнинг ўз даври ижодкорлари ўртасидаги мавқеига баҳо бериб, уни яхши фазилатлар эгаларининг сунячиги ва ҳомийси деб баҳолаб, сўнгра Лутфийнинг шоирлик маҳоратига қўйидагича таъриф беради:

Мавлоно Лутфий ўз замонида беназир, хуштабъ, ширинсўз, сўз устаси, форсий ва туркий шеърятда мислсиз. Туркий девони бор, қарийб уч минг байтдан иборатки, барчасига жавоб айтиш қийин.

Бу ерда Абдулла Кобулий Навоийдан фарқли ўлароқ Лутфийнинг туркий тилдаги девонининг ҳажмини алоҳида таъкидлаб кўрсатганлиги далили биз учун муҳимдир.

Кейинги йилларда биз томонимиздан Лутфий девонининг номаълум янги-янги нусхалари аниқланиб шоир девони қўлёзмаларининг сони ўттиз тўрттага етказилди. Бу қўлёзмалар, луғатлар ва бошқа манбаларда учрайдиган Лутфий меросини қиёсий ўрганиш натижасида шоирнинг 200 дан ортиқ янги шеърларини аниқлашга муваффақ бўлинди. Бу қиёсий таҳлил Лутфийнинг бизгача 2774 байт ёки 5548 мисрадан ортиқ шеърини мероси етиб келганлигини кўрсатади. Бу биз аниқлаган рақам-кўрсаткич Абдулла Кобулий ўз асарида келтирган рақамга анча яқинлашиб қолади. Келгусида шоирнинг яна янги асарлари топилши ва аниқ-

⁵⁹ Абдулла Кобулий Лутфийнинг вафоти санасини аниқ беришга ҳаракат қилган. Бироқ шу қўлёзмаларда йилни ёзишда хатоликларга йўл қўйилган бўлиши керак (Э. А.)

⁶⁰ Хиёбон — боғ, тулзорлар орасидан узунасига ясалган йўлка, бульвар, аллея. Навоий Лутфийни Ҳиротнинг четидаги Деҳқанордаги ўз ҳовлисига дафн қилинган дейди. Кобулий эса Ҳиротнинг Хиёбонига кўмилган деган маълумотни бермоқда. Гадоий девонида «Боғи хиёбон» Ҳирот боғларидан бирининг номи сифатида таърифланган.

ланиши шубҳасиз бўлиб, ана ўшанда бу шеъринг мерос ҳажми уч минг байтга етишига ишончимиз комилдир⁶¹.

Яна шу парчада Навоий Лутфийнинг «Зафарнома» таржимасида ўн минг байтдан ортиқ маснавийси борлигини, қасидагўйликда ҳам машҳурлигини, унинг 99 йил ҳаёт кечирганлигини ва умрининг охирида «Офтоб» радиофили шеъри матламини (Абдулла Кобулийда бу қасида дейилган — Э. А.) ёзганлигини ва уни тугаллаб қўйишни Жомийга васият қилганлигини, унинг йигитлигида ўз илмини мукаммаллаштирганлиги, Мавлоно Шаҳобиддин Ҳиёбоний қошида тасаввуф йўлини тутганлиги, азиз ва табаррук киши бўлганлиги, Навоийни кўп дуо қилганлиги, ўзи камтар ва художўй киши бўлганлиги, унинг қабри (Абдулла Кобулийдан фарқли ўлароқ қайси йили вафот этганлиги кўрсатилмаган — Э. А.) Ҳирот четидаги Деҳиканорда, ўз ҳовлисида эканлигини ёзади⁶².

Лутфийнинг ҳаёти ва ижодий меросига доир Навоийнинг бу маълумоти Абдулла Кобулий асаридаги маълумотга нисбатан тўлароқ, батафсилроқ эканлиги билан фарқланади.

Абдулла Кобулий эса Навоийдан фарқли равишда Лутфий оламдан сафар қилган вақтида ўзининг бир неча матлаларини (Навоийда фақат бир «Офтоб» радиофили шеър матлаи ҳақида сўз боради — Э. А.) умри етмай тугата олмаганлигига афсусланиб, уларни тугатиб қўйишни Жомийга васият қилганлиги ҳамда Лутфийнинг ҳижрий 897 йил 17 шабон (1492 йил 14 июнь)да вафот этганлиги, унинг қабри Ҳиротнинг Ҳиёбонида эканлигини баён қилади (лекин шоир неча йил яшаганлиги айтилмаган).

Бундан кўриниб турибдики, ҳар икки муаллиф асарида келтирилган Лутфийга доир маълумотлар бир-бирига ўхшаш бўлиши билан бирга айрим фарқларга ҳам эга экан. Лекин шуни ҳам айтиш керакки. Абдулла Кобулий томонидан Лутфийнинг вафот этган йили нотўғри кўрсатилган. Навоий асарларида, жумладан «Мажолис ун-нафоис»нинг иккинчи мажлиси сарлавҳасида Кобулий ўз асарида берган бу санани инкор этувчи маълумот учрайди. Навоий бу мажлисда номлари келтирилган шахслар, шу жумладан, Лутфий ҳам

⁶¹ Канадалик ҳамкасбимиз Е. Бирнабаумнинг хусусий кутубхонасида Лутфий девонининг қадимий бир нусхаси мавжуд. Бу нусха таркибидан янги шеърларнинг аниқланиши шубҳасиздир (Э. А.).

⁶² Алишер Навоий. Асарлар. 12-жилд. Тошкент, 1966, 61—62-бетлар.

унинг учун азиз ва табаррук зотлардан эканлигини, Навоий улар билан ёшлиги ёки йигитлигида суҳбатлашиш ёки суҳбатларида иштирок этиш шарафига муяссар бўлганлигини ва бу асар ёзилаётган вақтда — (896/1490—91 йилларда) улар вафот этиб кетганлигини ёзади. Абдулла Кобулий эса Лутфийни кўрмаган ва унинг суҳбатида иштирок этмаган. Лекин айтиш керакки, Кобулий ўз асарида келтирган Лутфий ҳақидаги маълумоти қаердан олганлигини айтмасادا, у бизнингча Навоий асарларидан фойдаланган ва бизга номаълум бўлган бошқа манбалардан ҳам истифода этиб ёзган бўлиши мумкин.

Илмий тадқиқотларда ҳам Абдулла Кобулийнинг ушбу асаридаги Лутфийга доир маълумот юзасидан айрим фикрлар билдирилган. Қуйида уларга тўхталиб ўтамиз.

Юқорида айтилганидек, Аҳмад Заки Валидий ўзининг «Лутфий ҳам онинг девони» номли тадқиқотида Абдулла Кобулий ва унинг «Тазкират ут-таворих» асарининг Бухородаги Қози Қалон кутубхонасида сақланаётган бирдан бир нусхаси тавсифи ҳақида қисқача маълумот бериш билан бирга унда Лутфийга доир парчани келтиради. А. З. Валидий Абдулла Кобулий маълумоти асосида Лутфийнинг туғилган ва вафот йилларини белгилайди ҳамда шоирнинг Навоий ва Кобулий асарларида юқори баҳоланган ўзига хос фазилатларини бирма-бир таърифлайди.

Профессор И. Ҳ. Эртайлон ўзининг Лутфийга бағишланган тадқиқотида Лутфийнинг шоирлиги тўғрисида сўз юритаркан Абдулла Кобулий асарларидаги маълумотларни ҳам қисқача келтириши билан чекланган ва Лутфий вафоти ҳақида Кобулий қайд этган санани қабул қилган ва шу асосида шоирнинг туғилган йилини белгилаган⁶³.

Адабиётшунос С. Эркинов Абдулла Кобулийнинг «Тазкират ут-таворих» асаридаги Лутфийга доир маълумот ҳақида фикр юритиб, жумладан шоирнинг вафот йили тўғри эмаслигини, айрим ишларда шу маълумотга қараб унинг вафот йили белгиланиб қўпол хатога йўл қўйилганлигини таъкидлайди⁶⁴.

Шу муаллиф бошқа бир ишида ушбу асар ҳақида фикр юритаркан, шоирнинг кенг миқёсдаги мероси ҳа-

⁶³ Lütfi divanı. Prof. İsmail Hikmet Ertaylon. İstanbul, Edebiyat fakültesi bosimevi, 1960, 2—3, 8—9-бетлар.

⁶⁴ Эркинов С. Лутфий. Тошкент, 1965, 20-бет.

қида замондошлари ҳам гувоҳлик берадилар, жумладан, Абдулла Кобулий «Тазкират ут-таворих» асарида Лутфийнинг мушоираларда юқори баҳо олган ва бошқалар жавоб ёза олмаган уч минг байтга яқин шеъри бор деб ёзганлигини қайд этади⁶⁵.

Тарихнавис Абдулла Кобулийнинг «Тазкират ут-таворих» асари Лутфий ҳаёти ва ижодий меросини аниқлаш, унинг таржимаи ҳолини яратишда шоир яшаган даврга яқин манба сифатида муҳим илмий қимматга эга.

УЧ МАНБАДА ЛУТФ САНЪАТИДАН БИР ЛАВҲА

Лутфий ҳақида ўз асарида маълумот берган ижодкорлардан яна бири зукко адиб, олим ва тарихчи МАВЛОНО ФАХРИДДИН АЛИ САФИЙДИР (у 1533 йилда вафот этган). Бу истеъдод эгаси Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийнинг (Сабзавор, 1440-50—Ҳирот, 1504—05й.) ўғли, Абдурахмон Жомийнинг божаси, Алишер Навоийнинг ёш замондоши бўлиб, у Ҳирот адабий муҳитида вояга етган. Алишер Навоий ўзининг бу кичик замондоши ҳақида «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида қуйидагиларни ёзади:

«Мавлоно Сафий — Мавлоно Ҳусайн Воиз (Кошифий)нинг ўғлидир. Бағоят дарвешваш ва фонийсифат ва дардманд шева йигитдур... табъи хуб воқеъ бўлубтурким, бу матла анингдурким:

Бо лаби лаълу хату голиягун омадаї,
Ачаб ораста аз хона бурун омадаї⁶⁶.
(Лаълдек қизил лаб ва хуш ис билан келибсан,
Ажойиб безак билан уйдан чиқибсан).

Али Сафийнинг «Латоиф ат-тавоиф» («Турли тоифа кишилари ҳақида латифалар») асари XV аср адабиёти ва унинг намояндалари ижодини ўрганишда қимматли манбалардан ҳисобланади. Мавлоно Али Сафий ўз отаси Ҳусайн Воиз Кошифий, божаси Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар даврасида бўлган вақтида Ҳирот адабий муҳитида Лутфийни кўрмаган ва у билан учрашмаган бўлса ҳам, бу алломалар суҳбатидан баҳраманд бўлган ва Лутфийга доир ҳикоят-латифаларни эшитган бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан Али

⁶⁵ Лутфий. Сенсан севарим... Сўз боши С. Эркиновники, Тошкент, 1987, 5—6-бетлар.

⁶⁶ Алишер Навоий. Асарлар. 12-том. Тошкент, 1966, 132-бет.

Сафий асарида келтирилган лавҳа муҳимдир. Олимнинг бу асарининг форсча ва ўзбекча қўлёзма нусхалари ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида ҳам сақланади⁶⁷. Бу асар ўн тўрт бобдан иборат бўлиб, унинг асосини латифалар ташкил этади. Унинг тўққизинчи боби ижодкорларга оид ривоятлар, шеърӣ санъатлар тўғрисидаги маълумотлардан иборат бўлиб, у «Боби нўхум. Дар латоифи шуаро, бадеҳа гуфтани эшон дар маҳалҳо ба зикри баъзе аз аҷоибӣ саноеи шеърӣ ва фаройибӣ бадеи фикрӣ» («Тўққизинчи боб. Латофатли шоирлар ҳақида. Унинг айрим вақтлар баъзи ажойиб санъатли шеър ва фаройиб бадний фикрлар ҳақида айтган бадиҳаси») деб номланган.

Бу бобда Лутфий ҳамда temuрий шаҳзода — Шоҳрухнинг учинчи ўғли Мирзо Бойсунқур (Ҳирот, 16. 09. 1397—Ҳирот, 19. 12. 1434) ўртасида бўлиб ўтган қуйидаги бир ибратли мулоқотга доир лавҳа келтирилган:

«Лутфий шоир тарбияткардаи Мирзо Бойсунқур буд. Рўзе қасидаи радифи «Боғ»и Мавлоно Музаффарӣ Ҳиравиरो ҷавоби некӯ гуфт ва ба арзи Мирзо расонид. Фармуд, ки қасидаи радифи «Сарой»и ўро низ ҷавоб гӯӣ.

Гуфт:

— Аввал бубинам, ки аз боғи ў чӣ бар мехӯрам, баъд аз он қадам дар сарои ў ниҳам.

Мирзо бихандид ва ўро силаи вофир дод»⁶⁸.

Таржимаси:

Мирзо Бойсунқурнинг тарбият қилганларидан (тарбиясида бўлганлардан бири) шоир Лутфийдир.

Мавлоно (Лутфий) бир куни Мавлоно Музаффар Ҳиравийнинг «Боғ» радифи қасидасига чиройли ҷавоб (назира) ёзиб, Мирзо Бойсунқурга етказди. У (Мирзо Бойсунқур) Лутфийга у (Ҳиравий)нинг «Сарой» радифи қасидасига ҳам ҷавоб ёзишни буюрди:

(Мавлоно Лутфий) ҷавоб қилди:

Аввал кўрай-чи, у (Музаффар Ҳиравий)нинг боғидан қандай мева ерканман, ана ундан кейин у (Ҳиравий)нинг саройига қадам қўяман.

Мирзо (Бойсунқур) кулди ва у (Лутфий)ни сийлади (кўп мукофот берди).

⁶⁷ ЎЗР ФА ШИ, инв. № 5718, 7404; 1327; 2341; 12794—I, 3636—I; 4502.

⁶⁸ Мавлоно Фахриддин Али Сафи, Латоиф ат-тавоиф. Тартибдиханда ва муаллифи сарсухан Саидов Ҳалим. Душанбе, 1968, 84-бет; «Ҳикоят ва ривоятлар». Тўпловчи ва таржимон Қибриё Қаҳҳорова. Тошкент, 1937, 62—63-бетлар.

Бойсунқурнинг ўзи ҳам нозиктабъ шоир бўлган, бу ҳақда Навоий келтирган маълумот ибратлидир:

«Бойсунқур Мирзо — хуштабъ ва сахий ва айёш (хушчақчақ — Э. А.) ва ҳунарпарвар подшоҳ эрди. Хат-тот ва наққош ва созанда ва гўяндадин мунча беназир кишиким, анинг тарбиятидин ороға кирди, маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида пайдо бўлмиш бўлғай. Улча имкони бор, оламини хушхулқ била ўткарди. Дерларким, бу матлаъ анингдурким:

Надидам он ду рух, акуну ду моҳ аст,
Вале меҳраш баса бар чони мо ҳаст.

Мазмуни:

Ул икки гўзал юзни кўрмаганимга икки ой бўлди, бироқ меҳри жонимиздадир.

Тахаллуси будурким:

Ғуломи рӯи ӯ шуд Бойсунқур
Ғуломи хубрӯён подшоҳ аст»⁶⁹.

Мазмуни:

Бойсунқур унинг юзига қул бўлди, гўзал юзларнинг қули — подшоҳдир.

Юқорида келтирилган парча Лутфийнинг фақат ўзбек тилидагина эмас, форсий тилда ҳам моҳир ва ҳо-зиржавоб қасиданавис ижодкор эканлигига ишорадир.

Музаффар Ҳиравийнинг «Боғ» радифли қасидасига жавоб ёзган Лутфий Бойсунқурнинг таклифига кўра унинг (Ҳиравийнинг) «Сарой» радифли қасидасига жавоб ёзишдан (яъни унинг саройига ташриф буюришдан) аввал уни ўқиб кўрайликчи, у жавоб ёзишга, маънавий озиқ, завқ олишга муносиб (арзийдиган) қасидами ёки йўқми деган мулоҳазасини чиройли сўз ўйини билан гўзал, лутфиёна ифода этиб, ўз маҳоратини намойиш этганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу лавҳани ривоят эмас, балки тарихий воқеа деб қабул қилса ҳам бўлади. Чунки Лутфий ва унинг мероси кишида ажойиб таассурот қолдиради.

Бу парча фақат Навоий ҳақида эмас, балки Лутфий тўғрисида ҳам халқ томонидан ривоят — латифалар яратилганлигидан далолат берувчи намуналардандир.

⁶⁹ Алишер Навоий. Асарлар, 15 жилдлик, 12-жилд, «Ма-жолис ун-нафос», Нашрга тайёрловчи Суйима Ғаниева. Тош-кент, 1968, 171-бет.

Айрим нашр ва тадқиқотларда⁷⁰ Лутфийни Бойсунқур Мирзо тарбиялаб вояга етказганлиги ёки у Бойсунқур Мирзонинг тарбиясида бўлганлардан бири эканлиги айтилади. Бу даъво мантиқан тўғри эмас. У ўзига аниқлик киритишни тақозо этади. Чунки Лутфий (1366й.) Бойсунқурдан (1397й.) 31 ёш катта бўлиб, Бойсунқур ўз отаси Шохрухга вазирлик қилган йилларда (1416—20 йй.) ҳамда Лутфий билан яқин муносабатининг дастлабки даврларида, яъни Ҳирот ижодкорларини йиғиб, уларга ҳомийлик қилган вақтларда Лутфий 50 ёшдан ошган, Бойсунқур эса 20 ёшлар атрофидаги йигит бўлган. Ундан ташқари Лутфийни тарбиялаб вояга етказиш учун Бойсунқурнинг ўзи буюк шоир бўлиши керак эди.

Бизнингча, уни «тарбия қилган» бирикмасини Бойсунқур Лутфийга ғамхўрлик, меҳрибонлик кўрсатиб, буюк шоирни моддий жиҳатдан қувватлаб, маънавий томондан эъзозлаган ва ҳомийлик қилган маъносида тушунмоқ керак. Али Сафий ўз асарида ҳам шу маънони ифодалаган бўлиши керак.

Профессор Исмоил Ҳикмат Эртайлон бу ҳақда фикр юритиб шундай хулосага келади: «Султон Ҳусайн Бойқаро замонининг машҳур котиб ва шоирларидан Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ўғли Али (Фахриддин Али Сафий — Э. А.) «Латоиф ат-тавоиф» номли асарида Лутфийни Бойсунқур Мирзо ҳомийлиги остида эканлигини кўрсатмоқдадир»⁷¹.

«Латоиф ат-тавоиф» асаридаги бу латифа XIX асрда яшаган шоир Қори Раҳматулло Возеҳ (1817—1894)нинг тожик тилидаги XVIII—XIX аср биринчи ярмида яшаган Бухоро ва Қўқон шоирлари ҳақида маълумот берувчи «Мажмуаи мансур ва манзуми Возеҳ»⁷² асарида ҳам учрайди. Биз бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз.

Али Сафий асарида келтирилган бу ривоят — латифа Лутфийнинг ўз даврининг икки тилли, маҳорати юксак ҳамда ҳозиржавоб, замондошлари ва издошлари томонидан юқори даражада қадрланиб, эъзозланган қасиданавис шоири эканлигини кўрсатувчи бир манба сифатида аҳамиятлидир.

Лутфий тўғрисида маълумот берувчи манбалардан яна бири «МАЖМУАИ МАНСУР ВА МАНЗУМИ ВОЗЕҲ»

⁷⁰ Хофман Н. Турк адабиёти. Биобиблиографик обзор. I қисм, IV жилд, Утрехт, 1969, 63-бет.

⁷¹ Lutfi divanı. Prof. İsmail Hikmat Ertaylan. İstanbul' Edebiyat fakültesi basımevi, 1960, 8-бет.

⁷² УзР ФАШИ. Қўлёзма, инв. № 262, в 60-а.

(«Возехнинг наср ва назм мажмуаси») дир. Бу асар муаллифи ҚОРИ РАҲМАТУЛЛО ВОЗЕҲ (1817—1894. Бухоро) ўзбек шоири, адабиётшуноси, жуғрофия олими. У Шарқнинг кўпгина шаҳарларига саёҳат қилиб, таасуротларини ёзиб қолдирган. У ўзбек, тожик ва араб тилларида турли жанрларда ижод қилган. Возеҳ «Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб» («Сухбатдошлар таржимаи ҳолидан дўстларга тухфа», 1871) тазкирасида XVIII—XIX асрларда Қўқон хонлиги ҳамда Бухоро амирлигида яшаган 145 шоир ҳақида маълумот беради, уларнинг асарларидан намуналар келтиради⁷³.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида Возеҳ асарининг бир қўлёзмаси сақланади⁷⁴. Филология фанлари доктори Э. Рустамов ўз китобида Возеҳнинг бу асарини «Мажмуаи мансур ва манзум» деб номлаган⁷⁵. Қўлёзма билан синчиклаб танишув унинг йирик мажмуа эканлигини, унинг тўпловчиси ва тузувчиси ҳақиқатан ҳам шоир Возеҳ эканлигини, қўлёзманинг 1656 ва бошқа саҳифаларида бу далил қайд этилганлигини кўриш мумкин. Шалдироқ Қўқон қоғозига кўчирилган қўлёзманинг 1а варағида қалам билан «Баёзӣ Возеҳ» деб ёзилган қайдни ўқиш мумкин. 9а варақдаги латифанинг охирида эса «Қачқули ман» деган ёзув бор. Қўлёзманинг мундарижаси қачқул (тўплам, баёз)га ҳам тўғри келади. Кўчирилган вақти XIX аср ўрталаридир. Мажмуада Амир Музаффарнинг 1865 йилда тахтга ўлтиргани муносабати билан бу воқеага бағишлаб шоирлардан Вола ва Моҳирнинг (Сомийнинг устози) ёзган таърихи берилган. Қўлёзма таркибида Бухоро музофоти, мадраса ва саройлари ҳақида материаллар ҳамда латифалар, ҳикоятлар, шеърлар ва бошқа асарлар матнлари бор. Шу сабабли Э. Р. Рустамов бу қўлёзманинг мазмунидан келиб чиқиб уни «Мажмуаи мансур ва манзум» («Наср ва назм битилган мажмуа») деб тўғри номлаган.

Ушбу мажмуани бошқа Возеҳ эмас, балки Қори Раҳматулло Возеҳ тузганлигини унинг таркибидаги Возеҳнинг 7 байтдан иборат «Баланд» радифли ғазали (в. 244б) ҳам тасдиқлайди. Бу ғазал Сомийнинг «Ми-

⁷³ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи, 2-китоб, Тошкент, 1964; ЎзСЭ, 3-жилд, Тошкент, 1972, 97-бет.

⁷⁴ ЎзР ФА ШИ, инв. № 262.

⁷⁵ Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. ИВЛ, М., 1963, с. 59.

ротул-хаёл» («Хаёл кўзгуси») тазкирасида ҳам учрайди⁷⁶.

Юқорида иқтибос келтирилган тадқиқотда бу мажмуада фақат XVIII—XIX асрларда Қўқон ва Бухорода яшаган шоирлар ҳақида маълумот берилган дейилади. Лекин бунда XIV—XV асрда Ҳиротда яшаган Лутфийга доир маълумотларнинг ҳам учраши, бизнингча уни XVIII—XIX асрлар билан чегараланиши жуда ҳам тўғри эмаслигини кўрсатади. Қуйида келтирилган Лутфий ва Бойсунқур Мирзо ўртасида бўлиб ўтган маълум муносабатга доир парчада Навоий кичик замондоши Мавлоно Фахриддин Али Сафийнинг «Латоиф ат-тавоиф» номли асарида ҳам учраши бу фикримизнинг тўғри эканлигини қувватлайди. У Вожеҳ асари матнидан қисман фарқ қилади. Бу фарқ ҳақида ўз ўрнида сўз юритамиз.

Энди мажмуадаги Лутфий ҳақида, тўғрироғи Лутфий билан Мирзо Бойсунқур ўртасидаги самимий ва ҳурматли муносабатдан баён қилувчи бир ривоят — латифани келтирамиз (в. 60а):

«Мавлоно Лутфий шоир рўзи қасидайн радифи «Боғ» Мавлоно Музаффар Ҳиравийро ҷавоби неку гуфта ба арзи Мирзо Бойсунқур расонид. Мирзо фармуд, ки қасидаи радифи «Сарой» и ўро низ ҷавоб бигўй. Мавлоно гуфт: Аввал бинам, ки аз боғи ў чи бар меҳурам, баъд аз он қадам дар сарои ў биниҳам, Мирзо бихандид ва ўро силлаи неку бидод».

Таржимаси:

Бир куни шоир Мавлоно Лутфий Музаффар Ҳиравийнинг «Боғ» радифли қасидасига чиройли ҷавоб айтиб Мирзо Бойсунқурга кўрсатди. Мирзо унинг «Сарой» радифли қасидасига ҳам ҷавоб айтишни буюрди. Мавлоно айтди: Аввал унинг (Музаффар Ҳиравийнинг — Э. А.) боғидан қандай мева ерканман, ана ундан кейин чиқиб, сўнг саройга ташриф буюраман. Мирзо кулди ва уни чиройли инъомлар билан мукофотлади.

Бу келтирилган парча ҳам Лутфийнинг моҳир ва ҳозиржавоб қасиданавис эканлигини кўрсатади. Бундан ташқари ушбу лавҳа Лутфийнинг лутф ва сўз ўйинига маҳорати баланд, халқ оғзаки ижодини пухта билган шоир эканлигини кўрсатувчи яхши мисолдир. Лутфий Ҳиравийнинг «Сарой» радифли қасидасига ҷавоб ёзиш ҳақидаги Бойсунқурнинг таклифига, яъни унинг саройига ташриф буюришдан аввал уни ўқиб кўрайликчи, у ҷавоб ёзишга муносибми (арзийдими) дейди ва чиройли

⁷⁶ УзР ФА ШИ, инв. № 2188-1, 122-саҳифа.

сўз ўйини билан ўз фикрини гўзал ифода этади. Шу билан бирга бу лавҳа Лутфий билан Бойсунқур Мирзонинг муносабатлари жуда яқин ва самимий, иззат-хурматга асосланган эканлигини кўрсатади.

Адабиётшунос С. Эркинов Вохнинг тилга олинган мажмуасида Лутфий билан Бойсунқур ўртасидаги муносабатга бағишланган юқоридаги ривоят — эпизодни санъат ва адабиётга ихлосманд бўлган Бойсунқурнинг Лутфийни шоир сифатида таниб, тан олганлигидир деб хулоса қилиш мумкин дейдики⁷⁷, бу фикрга тўла қўшилиш мумкин.

Фахриддин Али Сафий «Латоиф ат-тавоиф»да, Вохдан фарқли равишда, Лутфий билан Бойсунқур ўртасидаги муносабатни аниқ берган. Муаллиф Бойсунқурнинг ҳомийлик қилганлигини алоҳида таъкидлаган. Вох бу ривоят — латифани қайси манбадан олганлигини хабар қилмайди. Бизнингча, уни Али Сафийнинг «Латоиф ат-тавоиф» асаридан келтирган бўлиши мумкин.

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёмалар фондида «ЖАМЪ' УЛ-ҲИКАМ ВА ОСОРУ-Л-ЪУМАМ» («Ҳикматлар жамъи ва миллатлар осори») номли бир қўлёмза асар сақланади⁷⁸. Бу асар Э. Рустамов монографиясида «Джам ал-ҳукум ва асар ал-умум»⁷⁹, С. Эркинов китобида эса «Жомеъул ҳикам ва осорул умам»⁸⁰ тарзида берилган.

Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов бу асар ҳақида ўз монографиясида йўл-йўлакай тўхталиб, Лутфий Султон Бойсунқурнинг йилномачиси (солнома, одописец) бўлганлигини баён қилувчи (сўзловчи) манбалардан биридир деб умумий тарзда фикр билдиради⁸¹.

Муаллифи, яратилган ҳамда кўчирилган вақти номаълум бўлган форс-тожик тилидаги бу қўлёмза манбанинг 133а варағида Лутфий ҳақида қуйидаги маълумот берилган:

«Мавлоно Лутфи ... аз шуарои буд ва дар миёни ат-

---

⁷⁷ Эркинов С. Лутфий. Тошкент, 1965, 23—24-бетлар.

⁷⁸ جمع الحكم و آثار العم — Жамъул-ҳикам ва осору-л-ъумам, ЎзР ФА ШИ, қўлёмза, инв. № 625.

⁷⁹ Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. ИВЛ. М., 1963, 60-бет.

⁸⁰ Эркинов Лутфий. Тошкент, 1965, 24-бет.

⁸¹ Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. ИВЛ. М., 1963, с. 60.

рок шуҳрати бисёр дорад ва мамдуҳи ва маддоҳи Мирзо Бойсунқур буд».

Таржимаси:

Мавлоно Лутфий... турк шоири бўлиб, турклар (яъни туркий халқлар — Э. А.) орасида кўп шуҳрат қозонган. У Мирзо Бойсунқурнинг мақтовчиси ва мадҳ этувчиси эди.

Бу қўлёзмадаги Лутфийга доир юқоридаги маълумот қаердан олинганлиги ва у кимга тегишли эканлиги биз кўрган бошқа бир қатор тазкиралар каби аниқ таъкидлаб ўтилмаган (масалан Амир Алишер Навоийнинг «Мажолис»идан каби).

Келтирилган парчада Лутфийнинг туркигўй шоир эканлиги, унинг туркий халқлар орасида ниҳоятда катта шуҳрат қозонганлиги тўғри таъкидланган. Лекин Лутфий Мирзо Бойсунқурнинг мамдуҳи (мақтовчиси) ва маддоҳи (мадҳ этувчиси) эди дейилиши шоирга берилган бирёқлама баҳодир. Бошқа манбалардан маълумки, Лутфий билан Бойсунқур ўртасидаги муносабат доимо самимий ва икки томонлама ҳурмат ва эҳтиромга асосланган. Бойсунқур ўз давридаги кўп адабиёт ва санъат намояналари қатори Лутфийга ҳам ҳомийлик қилган, меҳрибонлик кўрсатган. Бундай манбалардан бири юқорида кўрсатганимиз Фаҳриддин Али Сафийнинг «Латоиф ат-тавоиф» асари⁸² бўлса, иккинчиси Возеҳнинг «Мажмуайи мансур ва манзум» асаридир⁸³. Бу ҳар икки муаллиф ҳам ўз асарларида Лутфий билан Мирзо Бойсунқур муносабатлари самимий бўлганлигига ва Бойсунқур Лутфий ижодини юксак қадрлаганлигига доир чиройли лавҳани келтирганлар.

Булардан ташқари Алишер Навоий ўз асари «Мажолис ун-нафоис»да Лутфийнинг ниҳоятда камтар ва камсуқум, латиф ва мулойим, табаррук инсон ва шоир бўлганлигини таърифлайди. Бунга шоирнинг лирик мероси ҳам далилдир. Лутфий ўзининг теурийлар билан бўлган муносабатларига нисбатан нотўғри баҳолар берилишини олдиндан кўради. Шу сабабли Лутфий Бойсунқурга бағишланган қасидасида бу фикрнинг нотўғри, асоссиз эканлигини қуйидагича баён этади⁸⁴:

⁸² Мавлоно Фаҳриддин Али Сафий. Латоиф ат-тавоиф. Душанбе, 1968, 84-бет.

⁸³ Возеҳ. Мажмуайи мансур ва манзум. ЎзР ФА ШИ, инв. № 262. в. 60а.

⁸⁴ Лутфий. Девон, Қўлёзма, Гота. Илмий-тегшириш кутубхонаси, инв. № Т. 211 в. 3а.

Хусру аҳдим эмас мадҳинг, валекин нетайин,
Шоҳ саносин элтқил деб гайбдин келди хитоб.

Давлатшоҳ Самарқандий Бойсунқур ҳақида қуйидагиларни ёзади:

«Шаҳзода Бойсунқур ҳунарпарвар ва ҳунармандликда жаҳонда машҳур бўлди. Шеърят ва хаттотлик унинг замонида ривож топди. Ҳунарманд ва фазл эгалари унинг овозасини эшитиб, теварак-атрофдан хизматга келдилар. Хушхат котиблардан қирқ киши унинг кутубхонасида китобат қилиш билан машғул эдилар. Бойсунқур Мирзо ҳунармандларни эъозлар, шоирларни дўст тутар эди»⁸⁵.

Лутфий Бойсунқур дўст тутган шоирлардан бири эди. Шунинг учун ҳам у ўз ҳомийси ва ёш дўсти Бойсунқурга қасида бағишлаганлиги табиийдир. Буни XV асрнинг атоқли маданият арбобларидан бири, истеъдодли шоир, адабиёт ва санъатнинг жонкуяр ҳомийси бўлган Бойсунқурнинг ўша даврда тутган ўрнини Лутфий томонидан ҳолисона эътироф этилиши ва улғу шоирнинг унга бўлган ҳурмати, самимий дўстлигининг изҳори деб тушунмоқ керак.

Филология фанлари доктори С. Эркинов ҳам ўз китобида Лутфий ва Мирзо Бойсунқур ўртасидаги муносабатга тўхталиб Мирзо Бойсунқур Лутфийга ҳурмат билан қараганлиги ва Лутфийнинг ижоди Мирзо Бойсунқур томонидан мақталганлигини қайд этади⁸⁶.

Юқоридаги манбалар Лутфийнинг улкан ва шуҳрат қозонган туркигўй шоир эканлиги ҳақида китобхонларга тўғри тасаввур беради.

ИККИ ШОИР ДУСТЛИГИ САҲИФАСИДАН

Лутфий ҳақида маълумот келтирилган қўлёзма манбалардан яна бири Муҳаммад Боқирнинг «Тазкирайи Муҳаммад Боқир» асарини бўлиб, у форс-тожик тилидадир. Бу асар 951/1544 йилда яратилган бўлиб, унинг қўлёзмаси ЎзР ФА ШИ да сақланмоқда⁸⁷. Шу қўлёзманинг 336б варағида Лутфийга оид бир лавҳа мавжуд. Муҳаммад Боқир бу маълумотни қайси манбадан олганлигини қайд этмаган бўлса-да, бу лавҳага Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарида

⁸⁵ Ҳомидов Ҳамиджон. Олис-яқин юлдузлар. Тошкент, 1990. 107-бет.

⁸⁶ Эркинов С. Лутфий. Тошкент, 1965, 24, 25-бетлар.

⁸⁷ Тазкирайи Муҳаммад Боқир. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма, инв. № 1846—II, 6 336б.

Лутфий тўғрисида берилган парчанинг бир оз қисқартирилган ва ўзгартирилган шакли деб қараш мумкин. Лекин шундай бўлса-да, ушбу тазкирадаги бу лавҳанинг илмий жиҳатдан муҳимлигини эътиборга олиб қўйида уни тўлиқ келтирамиз:

Мавлоно Лутфий (раҳматуллоҳу) пише Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбоний улуме зоҳир ва ботин касб карда: агарче дар шоирий маъруф буда аммо, дар тариқи дарвешӣ саромади ақрон буда. Умри у аз навад солагий гузашта ба жиҳати Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий (қуддису сирраҳус-сомий) қасидае гуфта ки матлаъаш инаст:

Зиҳи, ҳадиси лабат қуввати руҳу жон суҳан,
Гул рухат чаман оройи, бўстон суҳан.

Ҳазрати Мавлоно гуфтанд ки мо аз ухдаи силлаи ин қасида берун намеоим магар мо ҳам баноми шумо қасидаи гуйим. У гуфта ки ман бар шумо осон кўнам. Иноят намуда ин жоман кўҳнаи ки пушиданд бамо лутф намойид. Ишон он жомаро бамавлоно доданд. Бисёр марди сўхта буд. Умри у банаваду нўҳ сол расида буд ки вафот ёфт. Қабри дар Деҳканор ки маскани Мавлоно буда, дар замони ҳийвата онжо аст, қуддису сирриҳу.

Мазмуни:

Мавлоно Лутфий (раҳматуллоҳу) Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбоний қошида зоҳирий ва ботиний илмларни касб этган. Шоирликда танилган бўлсада, дарвешлик тариқида замсидошларининг пешқадами эди. Ёши тўқсондан ошганда Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий учун (Жомийга бағишлаб) қасида айтганки матлаи будур:

Зиҳи ҳадиси лабат қуввати руҳу жон суҳан,
Гул рухат чаман оройи, бўстон суҳан.

Ҳазрати Мавлоно (Жомий) деганларки, биз ҳам бу қасида баробарида бир қасида айтмасак бошқа йўл билан унинг мукофоти уҳдасидан чиқа олмаймиз. У (Лутфий) демишки, мен Сизга осон йўлни айтаман. Иноят қилиб эгнингиздаги мана шу эски тўнни ечиб берсангиз, бас. Улар (Жомий) ўшал кийимни Мавлоно (Лутфий)га берганлар. Лутфий ўта (ошиқлик ўтида) кўйган киши эди. Ёши 99 га етганда вафот этди. Қабри

Ўз ҳаётлигида маскан қилган Деҳқанорда жойлашгандир*.

«Тазкираи Муҳаммад Боқир»дан келтирилган бу парчада Лутфийни «агарче дар шоирий маъруф буда аммо, дар тариқи дарवेशи саромади ақрон буда» (яъни шоирликда танилган бўлсада, дарवेशлик тариқида замондошларининг пешқадами эди) дейилган. Алишер Навоий эса ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» асарига бу ҳақда шундай ёзган: «Агарчи шоирлик тариқида (йўлида) маъруф (таниқли) ва машҳур бўлди, аммо дарवेशлик тариқини доғи илкидин (қўлидин) бермади»⁸⁸. Бу икки жумла матнини қиёслаш шуни кўрсатяптики, Навоий Лутфийнинг шоирликда таниқли ва машҳур бўлганлигини биринчи ўринга қўйиб таъкидлаган ҳолда унинг дарवेशлик йўлини ҳам қўлдан бермаганлигини аниқ эътироф этган. Муҳаммад Боқир эса Навоий берган баҳо — маълумотни ўзгартиб Лутфийни дарवेशлик тариқида замондошларининг пешқадами бўлганлигини аввал таъкидлаб, сўнгра унинг шоирликда ҳам танилганлигини қайд этган. Яъни Лутфийнинг Лутфий бўлиб танилишида беқиёс аҳамият касб этиб муҳим роль ўйнаган шоирлигини иккинчи ўринга ўтказиб, дарवेशлик йўлидаги фаолиятини эса биринчи ва асосий қилиб кўрсатган. Бу ҳол Навоий асарларидаги Лутфийга доир маълумотларнинг кейинги асрлар муаллифларининг асарларида, яъни қўлёзма манбаларда бизгача айрим ўзгаришларга учраган ҳолда етиб келганлигини кўрсатувчи далилдир. Бизнингча, Навоийнинг баҳоси тўғри. Лекин шунга қарамай бу тазкира ҳам форс-тожик жамоатчилиги орасида Лутфийнинг оммалашувига хизмат қилганлиги шубҳасиздир.

ҲИНДЛАР ДИЁРИДАГИ ЭҲТИРОМ

Лутфий ва унинг мероси ҳақидаги маълумотлар XVIII асрнинг биринчи ярмида яратилган қўлёзма манбаларда ҳам учрайди. Бунга профессор Ҳамид Сулаймон томонидан 1977 йилда Ҳиндистонга қилинган илмий сафар вақтида Янги Деҳлидаги Миллий музей

* Бу лавҳадан Лутфий ва Жомий адабий муносабатларини ёритган ўринда ҳам истифода этганмиз. Қаранг: Аҳмадхўжаев Э. Мавлоно Лутфий. Тошкент, 1991, 45—46-бетлар.

⁸⁸ Алишер Навоий. Асарлар. 15-жилд, «Насойим ул-муҳаббат», Намрга тайёрловчи Марғуба Мирзааҳмедова, 1968, 181—182-бетлар.

кутубхонасидан аниқланган мажмуа мисолдир. Олим бу қўлёзма фотонусхасини ўзи билан ЎЗР ФА Қўлёзмалар институтига олиб келган бўлиб, у Алиқулихон Доғистонийнинг «Риёз уш-шуаро» («Шоирлар бўстони») тазкирасидир⁸⁹.

Бу нодир тазкиранинг муаллифи АЛИҚУЛИХОН ВОЛА ДОҒИСТОНИЙ (1712—1756/57 — Деҳли) ўз даврининг ўқимишли ва кенг дунёқарашга эга зиёлиси бўлиб, араб ва туркий тилларни ҳамда илмий ва бадий адабиётларни яхши билган. Унинг турли шеърӣ жанр ва мавзулардаги шеърларни ўз ичига олган олти-етти минг байтдан иборат девони ҳам бўлган. Вола 36 ёшида яратган «Риёз уш-шуаро» номли тазкира унинг номи адабиётшунослик фани тарихи саҳифаларида абадий қолдирди деб бемалол айтиш мумкин. Бу тазкира икки жилддан иборат бўлиб, 934 саҳифадир. Уни 1751 йилда хаттот Ҳазрат Али Иноятулло кўчирган⁹⁰.

Бу тазкирада Х—XVIII асрлар биринчи ярмига қадар ижод этган 2594 забардаст шоирлар билан бирга ёш қалам аҳллари ҳамда ҳаваскор шоирлар ҳақида ҳам баҳс юритилади ва улар тўғрисида маълумот ҳамда ижодларидан намуналар келтирилади.

Тазкирада келтирилган намуналар XVIII асрнинг биринчи ярмида Эрон ва Ҳиндистонда тарқалган қўлёзма девон ва куллийтлардан олинган. Тазкира тузилаётганда, Воланинг ёзишича (20-саҳифа), унинг ихтиёрида фасеҳзабон шоирларнинг етмишга яқин девони, салаф ва замондошлари тузган тазкиралар, бир неча жилд тарих ва бошқа китоблар бор эди.

Ушбу қўлёзма ҳақида илмий мақола эълон қилган филология фанлари доктори, профессор Б. Н. Валихўжаев Вола Доғистонийнинг «Риёз уш-шуаро» тазкирасида ўзбек адабиёти намояндalари, хусусан ўрта осийлик шоир ва адиблар тўғрисида ҳам кўпгина маълумотлар келтирилганлигини ёзади.

Олим бу далилни XVIII асрнинг биринчи ярмидаги Ҳиндистонда туркий, жумладан, ўзбек адабиёти намояндalарини тарғиб қилишнинг, улар ижодий меросининг умумбашарӣ аҳамиятини эътироф этишнинг ўзига хос кўриниши бўлганлиги жиҳатидан диққатга сазовор деб юқори баҳолайди⁹¹.

⁸⁹ Ҳамид Сулаймон. Маънавий бойлигимиз Ҳиндистон фондларида. — «Адабий мерос», 1987, 4 (42)-сон, 40-бет.

⁹⁰ Валихўжаев Б. Алиқулихон Вола ва унинг «Риёз уш-шуаро» тазкираси. — «Адабий мерос», 1987, 4 (42)-сон, 40-бет.

⁹¹ Валихўжаев Б. «Риёз уш-шуаро»да ўзбек адабиёти намояндalари. — «Адабий мерос», 1983, 3-сон.

Биз бу қўлёзманинг фотонусхаси билан танишиб, унинг таркибида ўзбек шоирлари Алишер Навоий, Заҳририддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Солиҳ, озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулий, туркман шоири Байрамхон ва бошқа ижодкорлар қаторида Мавлоно Лутфий ҳақидаги маълумот билан танишиш имконига эга бўлдик.

Вола Доғистоний «Риёз уш-шуаро»нинг «Равзаи аллома» («Алломалар боғи») боби — қисми (702-саҳифа) бошланишида Мавлоно Лутфий ҳақидаги қуйидаги маълумотни Лутфийи Нишопурий, Латифий, Лутфийи Румий, Мавлоно Лоғарий кабилар билан бирга келтирган.

«Мавлоно Лутфи. Зикри вай дар «Мачолис»и Амир Алишер шуда. Дар турки ва форси шеър мегуфтааст. Урост:

Эй зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро ба чои моҳ дар бар офтоб».

Таржимаси: Мавлоно Лутфий. Унинг зикри (яъни тилга олиниши баёни) Алишер Навоийнинг «Мажолис»ида бор. Туркий ва форсий шеър айтар экан. Унинг шеърларидан (байт).

Бу келтирилган парча ҳақиқатан ҳам Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасидандир.

Вола ўз тазкирасида XV аср шоирлари, хусусан туркигўйлари ҳақида сўз юритаётганда Навоийнинг тазкирасига асосланади ва ўқувчини ҳам унга мурожаат қилишга ундайди.

Бундан кўринадики, XVIII асрда Ҳиндистонда тартиб берилган тазкираларда ҳам Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари ва ундаги Лутфий ҳақидаги маълумот ҳам кенг оммалашган экан. Бу ҳол ҳиндлар диёрида Лутфий ва Навоийга нисбатан бўлган кучли ҳурмат, эҳтиром ва ихлоснинг ифодаси сифатида аҳамиятлидир⁹². Шу билан бирга бу тазкира бошқа шоирлар каби Лутфий ва унинг меросини тарғиб қилиш ишига хизмат этган деб айтиш мумкин.

МУСИҚАГА ОИД БИР АСАР ХУСУСИДА

Биз юқорида кўриб ўтган Лутфий ҳақида маълумот берувчи адабий-тарихий манбалардан ташқари яна

⁹² В а л и х ў ж а е в Б. Навоийнинг ҳиндистонлик мухлислари.— «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1985 йил 22 февраль.

баъзи бир манбалар ҳам мавжудлиги ҳақида айрим илмий адабиётларда умумий характерга эга қайдлар ҳам учрайди. Жумладан, филология фанлари доктори С. Эркинов шундай ёзади:

«Лутфий музыкага ҳам катта эътибор билан қараган ва бу соҳада ихтиролар қилган. Хўтанлик Мулла Исматулланинг «Тарихи мусиқиюн» асарида Лутфийнинг музыка маданиятига оид ишлари тўғрисида диққатга сазовор маълумотлар мавжуд»⁹³.

Лекин бу фикрни билдирган муаллиф ушбу манба қаерда сақланиши ва унинг тавсифини ёки шу қўлёзмадаги Лутфийнинг мусиқа маданиятига оид ишлари тўғрисидаги диққатга сазовор маълумотлардан ҳеч бўлмаसा бирон бир далилни келтирмайди.

Негаки, Лутфийнинг мусиқа маданиятига оид ишлари мавжудлиги тўғрисида Алишер Навоий асарларидан тортиб бошқа бирон-бир қўлёзма ёки адабий-тарихий манбаларда маълумот учрамайди. Бошқа илмий адабиётларда ҳам бу ҳақда маълумот йўқ. Эҳтимол бу бошқа Лутфийдир. Лекин Мавлоно Лутфийдек буюк ва нозиктабъ ғазалнавис шоирнинг мусиқага қизиққанлиги табиийдир. Чунки ғазал шоирдан мусиқийликни, куйга осон, энгил тушадиган, қўшиқ қилиб куйланадиган даражада яратилишига алоҳида эътибор қилишни тақозо этганлиги шубҳасиздир. Лутфий ҳам ана шундай талабчан, мусиқани нозик тушунадиган ва маҳорати юксак шоир бўлган. Бунга унинг асрлар оша турли давр ва замонлар ҳофизлари томонидан севиб куйланиб келинаётган кўплаб ғазаллари мисол бўла олади. Бу ғазалларда куй, мусиқа, мақом ва мусиқа асбоблари номини кўплаб учраши ҳам бу фикримизни исботлайди.

Лутфийнинг мусиқага оид ихтиролари ҳамда ишлари ҳақида фикр юритиш учун Мулла Исматулланинг «Тарихи мусиқиюн» асари билан танишиб чиқишимиз, унинг Мавлоно Лутфий ижодига алоқадорлигини узил-кесил аниқлашимиз керак. Бу ҳақда қатъий фикр-мулоҳаза билдириш муҳим илмий аҳамият касб этади деб ҳисоблаймиз. Агар бу далил, маълумот олим айтганчалик бўлиб чиқса шоир меросини, унинг фаолиятининг яна бир қиррасини ўрганиш соҳасида янгилик бўлиши мумкин.

⁹³ «Ўзбек адабиёти тарихи», Тошкент. 1977, 1-жилд, 243-бет.

ЛУТФИЙ СУЗ БОЙЛИГИ — ЛУҒАТЛАР КҮРКИ

Лутфий туркий халқлар ўртасида ўз ижоди билан обрў-эътибор топган, халқ муҳаббатини қозонган шоир эдики, унинг асарларидан кўплаб намуналар илм аҳллари томонидан яратилган ва асрлар давомида эътироф этилиб келинаётган илмий манбалардан ҳисобланган XVI—XIX асрларда тузилган машҳур луғатлар саҳифаларида муносиб равишда истифода этилди. Туркиялик Мустафо бинни Содиқнинг «Абушқа» (XVI аср), астрободлик Мирза Муҳаммад Маҳдихоннинг «Санглох» («Тошлоқ», XVIII аср) ва Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Луғати чигатойи ва турки усмоний» номли луғатлари ана шундай манбалардандир.

Бу луғатлар билан танишилса, улар таркибида Лутфий меросидан намуналар анчагина эканлигига ишонч ҳосил этиш мумкин.

Фанда «Абушқа» номи билан машҳур бўлган **Мустафо бинни Содиқ**нинг ўзбекча-туркча луғати XVI асрда китобат қилинган бўлиб, ўрта аср луғатчилиқ анъаналари асосида тузилган. Бу луғатда сўз маънолари ихчам ва содда изоҳланган. Луғатшунос ҳар бир сўз маъносини тасдиқлаш учун бир байт ёки рубой келтирган.

«Абушқа»нинг қўлёзма нусхалари Вена, Мюнхен* шаҳар кутубхонаси, Эрон миллий кутубхонаси ҳамда ЎзФА Шарқшунослик институтида мавжуд. Шу жумладан Ўзбекистон Фанлар академиясининг Ҳ. С. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти фондида ҳам бу манбанинг бир нусхаси (инв. № 1424) сақланмоқда. Бу нусха ҳижрий 1087 — милодий 1676 йилда Исфаҳонда Наби ал-Бавваний ал-Омирий томонидан равон настаълиқ хатида кўчирилган бўлиб, у 186 варақдан иборат.

Ушбу манбанинг 106 варағида луғат муаллифи Алишер Навоий асарларидан ташқари Хуросон, Самарқанд ва Чигатой аҳлидан яна бир қанча туркигўй шоирларнинг девон ва маснавийларини йиғганлиги ва улардан ҳам сўз, атамаларни териб олганлигини алоҳида таъкидлаган. Бу шоирлар Лутфий, Мир Ҳайдар, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Убайдхон, Бобур Мирзо,

---

* Абушқа. Мюнхен шаҳар кутубхонаси қўлёзма бўлими. Бу нусха 960/ 1553 йилда қотиб Мустафо ибн Муҳаммад ибн Абдулло валади ал Мадих қўли билан кўчирилган. **Қаранг:** Умаров Э. Мюнхендан олинган луғат. — «Ўзбекистон овози», 1992 йил 3 апрель.

Хожа Қалон Паноҳий, Қамол Уммий Қутбий, Наимий кабилар бўлиб, луғат муаллифи улар ижодига мансуб шеър — ғазал, рубоий, туюқ, қитъа, мухаммаслардан ўз ишида парчалар тарзида истифода этган.

Луғат ўз ичига икки мингдан ортиқ сўз ва сўз бирикмасини олган бўлиб, Лутфий девонидан 49 ўринда қуйидаги сўзларни изоҳлаш учун 44 байт ва 3 туюқ, икки рубоий мисол келтирилган: отай, очун, ошуқмағил, эшкак, эчки, оямен, ички, эрта, эрк, экач, инчик, энг, учурса, ўргамчи, укун, уланди, улуш, унди, бикин, булог, булғоғ, тор, ториб, тороғ, тол, тонг, тирожи, тиламен, тутуқ, тузлук, тугул, тўла, тўлун, тўймоғур, чоқти, жабин, чилой, сизғуриб, қарғади, қўпмоқ, қўпоринг, кулмоқ, кўрклук, кўрклукни, кўзлук, кулумлу, йиғи кабилар. Юқоридаги далиллар ўзбек луғатшунослигида, жумладан «Абушқа»да Лутфий шеърятидан кенг истифода этилганлигини тасдиқлайди.

Бу илмий манбадаги мисоллар Лутфий девонидан олинганлигини луғат тузувчи «Ва яна ашъори Лутфийда келур, байт», «Ва яна Лутфий ашъоринда келур, байт», «Девони Лутфийда, байт» каби иборалар билан таъкидлаб боради.

«Абушқа» луғатида Лутфий девонидан келтирилган мисоллардан 30 байт ва бир туюқ шоир девонининг 1965 йилги нашридаги ғазаллар таркибида борлиги аниқланди⁹⁴. Яна 2 туюқ, бир рубоий ва ўнга яқин байтлар мавжудки, уларнинг айримларини биз шоир девонининг чет эл фондларидаги ноёб нусхалари таркибидан аниқлашга муваффақ бўлдик.

Қуйида «Абушқа»да Лутфий меросидан олинган бир неча мисолни кўриб чиқайлик. Луғат тузувчи энг сўзини (в. 37а) изоҳлаб, унга Лутфийнинг қуйидаги мисраларини мисол келтиради:

Эй, энгларинг ҳадиқайи фирдавс лоласи,
Гулзори ҳусн равнақи кўзунг ғазоласи.

Бу байт ўз вақтида бизга Лутфийнинг илгари номаълум бўлган янги ғазалини аниқлашга калит бўлиб хизмат қилган эди. Қиёсий ўрганиш натижасида бу байт шоир девони қўлёзмасининг Париж нусхаси (вв. 66б—67а)даги 7 байтли ғазалнинг матлаи бўлиб чиқди: Қуйида шу ғазални тўлиқ келтирамиз:

Эй, энгларинг ҳадиқайи фирдавс лоласи,
Гулзори ҳусн равнақи кўзунг ғазоласи.

⁹⁴ Лутфий. Девон. Нашрга тайёрловчи С. Эркинов. Тошкент, 1965.

Кўзунг жафою жавр қилурдин эмас малул,
Гўёки хуш келур санга ушшоқ ноласи.

Қонмай ичиб қонимни, бирор қилмас илтифот
Усрук кўзунги, тўла тушубтур пиёласи.

Тек ваъдалар сўнгинча бу кун тонгла холи деб,
Кечти ҳаёту етмади бир васл ҳоласи.

Емгур ёғар қўтонласа, эй қон сочар кўзум,
Ойтек юзини тутқоли ул мушки ҳоласи.

Шод ўлма етсанг, эй дил, агар васл хонина,
Қим захри ҳажрсиз эмас охир наволаси.

Оғзина рўбарўй қилур Лутфийга мени,
Йўқ ерда неча бўлғай ул ойнинг ҳаволаси.

Қуйдирмоқ, ёндирмоқ, ўртамоқ маъносини англа-
тувчи *сизғуруб* (в. 1286) сўзига ҳам Лутфийдан қуйи-
даги мисол олинган экан:

Вафода Лутфийни топти фироқ динори,
Нечаки с и з г у р у б олтундек имтиҳон қилди.

Келтирилган байт ҳам Лутфийнинг илгари номаъ-
лум бўлиб келган «Қилди» радифли ғазалининг мақта-
си эканлиги аниқланди. Бу ғазални ҳам муқояса йўли
билан Лутфий девонининг Париж нусхаси (в. 87а) тар-
кибида мавжуд эканлигини луғат ёрдамида кейинчалик
аниқладик. Ўз навбатида бу байт Лутфийники эканли-
гини девон қўлёзмаси тасдиқлади. Бу ҳол унинг Лут-
фий қаламига мансублигини яна бир бор исботлаши
мумкин. Қуйида бу ғазални ҳам тўлиқ келтирамиз:

Мени кўнгулсиз ўшул кўзи нотавон қилди,
Кўнгулни олмади ёлғузки, қасди жон қилди.

Юзунга така қилиб зулфи кеча тонга дегин,
Узун узоқ, мени васфида қиссахон қилди.

Жафо хаданги била бизни ўқ отар ғамзанг,
Магарки хокийлар ичра мени нишон қилди.

Назар балосина чўлпон кўзунг мени солди,
Қим икки бурж ичида ой била қирон қилди.

Шакартек эрнинг гул юзунг, қақдинг сарви
Сўзумни нозику рангин доғи равон қилди.

Кўзунг чу мардуми жаллод бўлди кўнгли қаро,
Қарормасунму биров кўнгли мунча қон қилди.

Вафода Лутфийни топти фироқ динори,
Нечаки сизғуруб олтундек имтиҳон қилди.

Луғат муаллифи *кўзлук ва тузлук* (тўғри, рост маъносида) сўзларини изоҳлаш учун мисол ахтариб яна Лутфий меросига мурожаат қилган. «Абушқа»да мисол қилиб келтирилган бу шеър Лутфийнинг гўзал рубоийси бўлиб чиқдики, уни ҳозирча шоир девони қўлёзмалари таркибида учратмадик:

Эй авжи малоҳат устида ой юзлук,
Гулзори латофат аро наргис кўзлук.
Қошингда агарчи эгрилик бор вале,
Ул сарв киби қадингга бордур тузлук.

«Абушқа» муаллифи *эшкак* (9б—10а варақ) — қайиқнинг икки кураги, эшкаги маъносидаги сўз ифодасига Лутфийнинг қуйидаги байтини келтиради:

Бахри ашк ичра икки кўз бўлдилар заврақ мисол,
Икки саф киприклар эшкаклар бўлубтур ҳар тараф.

Қиз қариндош маъносидаги *эғачи* (11б варақ) сўзига Лутфий меросидан тубандаги байт мисол олинган:

Не жон фидоки атоу ағо эғачи,
Аё ҳабиб, бу борча муҳаббатингга фидо.

Ургамчи (45б варақ) — ўргумчак уяси маъносини ифодалаш учун эса Лутфийнинг қуйидаги мисралари берилган:

Дўстларинг оллида ердек паст Ҳайбар қалъаси,
Душманинг дафъига ўргамчи уйи ҳисни ҳасн.

Эски ўзбек тилида *каби* маъносидаги сўз ўрнига *бикин* (64б варақ) сўзи ишлатилган. Лутфийнинг қуйидаги байти мисол сифатида истифода этилган:

Қим кўруб наргис бикин кўз бирла гул янглиғ юзин,
Елга бериб ақлу фаҳмин масту ҳайрон қолмади.

Қуйидаги *тирожи* (83б варақ) сўзи нов, ариқ, чашмадан оқиб чиқаётган сув маъносида қўлланилган. Бу мисолни ҳам луғат муаллифи Лутфий ғазалиётидан топган:

Баниким тўла оқодур кўзларим ёшин кўрким,
Тирож киби не янглиғ оқар тўлуқ бўлса.

Юқорида мисол келтирилган байтлар ҳам келгусида Лутфийнинг бизга ҳозирча номаълум бўлган янги ғазалларини аниқлашга ёрдам берувчи омил бўлиб хизмат этади деган умиддамиз.

«Абушқа»даги Лутфийга оид байтлар бошқа манбаларда—Муҳаммад Маҳдихоннинг «Санглох» ва Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Луғати чигатоӣи ва турки усмоний» луғатларида ҳам берилган. Бу манбалар ушбу байтларнинг Лутфийники эканлигини қувватловчи далил бўлиб хизмат қилади.

Луғатшуносликда муҳим воқеа бўлган ва ҳозиргача ўз илмий ва амалий аҳамиятини сақлаб келаётган илмий манбалардан яна бири Муҳаммад Маҳдихоннинг «Санглох» («Тошлоқ») луғатидир⁹⁵.

Маҳдихон Муҳаммад Низомиддин Муҳаммад Ҳодий ал-Ҳусайний XVIII асрда Астрободда туғилиб, ижод этган қомусий олим, таниқли тилшуносдир. У Эрон шоҳи Нодиршоҳнинг (1736—1747) шахсий котиби бўлган.

Маҳдихон туркшуносликка оид «Санглох» («Мабони ул-луғат») китобида Алишер Навоӣи асарлари мисолида ўзбек тили грамматикасини фонетик ва морфологик жиҳатдан таҳлил қилган⁹⁶. Бу манба муаллифи кўплаб шоирларнинг асарлари қаторида Лутфий шеъриятига ҳам бот-бот мурожаат этиб, ундан кўплаб сўзларни изоҳлаш учун анчагина мисоллар келтирган. Бунга ишонч ҳосил қилмоқ учун луғат билан танишиш кифоя.

Бу манбада Лутфийга 25 ўринда мурожаат этилган ва шоир меросидан **торта, ошуқмагил, ўтғониб, узой ва узолой, уғон, унгой, ичкамак, ички, эриктим, иноғ, тороғон, тор ила, тутуқ, тутор, тўймоғур, тиларам, чоқор, сизгурмак, сингак, қўпормоқ, кўрклук, кўзлук, менгзатмоқ, ёлиниб** каби сўзларни изоҳлаш учун жуда характерли мисоллар олинган.

Бу илмий манба — луғатнинг биз учун энг муҳим аҳамиятидан бири унинг таркибида Лутфий девонининг ҳозир бизга маълум бўлган қўлёзма нусхалари ҳамда «Абушқа» луғатида учрамайдиган 6 та байтнинг мавжуд бўлишидир. Шулардан айримларини бу ерда келтириш мумкин.

Муҳаммад Маҳдихон **эрикмоқ** (986 варақ) —етишмоқ маъносини англатувчи сўз қўлланган мисолни Лутфий ғазалиётидан олган экан:

Эриктим бу сафосин маскан ичра,
Тиларман сайр қилмоқ чаман ичра.

⁹⁵ Муҳаммад Маҳдихон. Санглох. Факсимиле нашри, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар билан нашрга тайёрлаган Ж. Клоусон. Лондон, 1960.

⁹⁶ УзСЭ, 7-жилд. Тошкент, 1976, 90-бет.

Муаллиф луғатда **иноғ** (1176 варақ) — дўст, жўра маъносини изоҳловчи сўзга ҳам мисол ахтариб Лутфийга мурожаат этган:

Қайда Мажнун қолур эрди музтариб ғам дашғида,
Ғар менингдек топса эрди ул бу йўлда бир и н о ғ.

Сингак (2526 варақ) — кўз маъносини ифодаловчи сўзга Лутфийнинг қуйидаги байти жуда чиройли мисол бўлиб хизмат қилган:

То бошимни ғам ағларти сингакимдин ёш оқар,
Сув булғоғлардин чиқар чу тоғ учига ёқса қор.

Булардан кўринадики, Мухаммад Маҳдихоннинг «Санглох» луғати Лутфий меросини ўрганиш ва унинг янги ғазалларини аниқлашда илмий манба сифатида муҳим аҳамиятга моликдир.

Таниқли луғатшунос олимлардан яна бири **Шайх Сулаймон Бухорий** бўлиб, у 1821—22 йилда Бухоронинг Қорақўл вилоятининг Қундуз қишлоғида туғилган.

Илмий адабиётлардан маълум бўлишича, Сулаймон Бухорийнинг ота-оналари ўз замонининг ўқимишли кишилари бўлган. Бўлғуси олим ёшлигидан адабиётбилан қизиқа бошлаган. У Шарқнинг Лутфий, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Мунис, Огаҳий ва бошқа классиклари ижодини қунт билан ўрганди. У Бухоро мадрасаларида таълим олди. 1842—43 йиллари 20 ёшда эканида у Ўрта Осиё халқлари ҳаётини ўрганиш мақсадида саёҳатга жўнаб кетади. Бу саёҳат давомида халқ оғзаки ижоди намуналарини, қабилалар ва шеваларга доир муҳим маълумотларни ёзиб олади. Сулаймон Бухорий кейинчалик етук ўзбек луғатшунос олими ва шоир бўлиб танилган, «Нақший» таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Буни унинг қуйидаги мисралари ҳам тасдиқлайди:

Бомиён бутларининг ости билан,
Ҳиндикуш тоғларининг усти билан,
Кобулу Балху Ҳиротни кездим,
Мулки Эрон ва Гилонни кездим.
Хива ва баҳри Хазарда юридим,
Ахал ва Марвда кўп ўлтурдим⁹⁷.

У саёҳатдан қайтгач, Бухоро амири Насруллахон (1827—1860) билан учрашади. Шундан сўнг 1847 йилда амир Насруллахон Сулаймон Бухорийни Станбул-

⁹⁷ Ҳасанов Ҳ. Шайх Сулаймон Бухорий.— «Ўрта осиелик географ ва сайёҳлар». Тошкент, 1964, 222-бет.

даги ўзбек жамоаси раиси ва Бухоро амирлигининг Туркиядаги элчиси этиб тайинлайди⁹⁸.

Сулаймон Бухорий чигатоӣ (яъни туркий — Э. А.) тилининг бойлигини кўрсатиш ва очиб бериш мақсадида ҳамда туркшуносларнинг илтимосига кўра чигатоӣ-турк луғатини тузишга киришди ва бу луғатни икки жилдга бўлди.

Урта Осиё халқларининг адабиёти, тарихи ва этнографиясини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлган «Луғати чигатоӣи ва турки усмоний»нинг биринчи жилди 1882 йилда Станбулда чоп этилди. У ўз ичига саккиз мингга яқин сўзни олади*.

Луғатда Алишер Навоӣ, Лутфий, Мунис ва Огаҳий каби улуғ шоирлар билан бирга кам маълум бўлган шоирларнинг ҳам асарларидан истифода этилган⁹⁹.

Сулаймон Бухорий 62 ёшида, ҳижрий 1299 йил бошида (милодий 1882—83 йил) вафот этган.

Шайх Сулаймон Бухорий ўз луғатида Лутфий ғазалларидан ҳам унумли фойдаланиб унинг шеърятидан 22 байт мисол олган. Луғат муаллифи ўз ишида шоир девонининг фақат қўлёзма нусхаларидан фойдаланган бўлиб, биз уни муқояса этиш йўли билан аниқладик:

Луғат тузувчи *олғучи, ўтғониб, укун, унгай, экок, бегим, тор, жилой, қон, қиймоқ, йиғлагур, энг* каби сўзларни изоҳлашда Лутфий шеърларига мурожаат этган бўлиб, унинг девонидан характерли мисолларни танлаб олган.

Булардан ташқари яна *ўхшатмоқ, укун, улус, битмак, қиймоқ, ёпушмоқ* каби сўзларни ҳам изоҳлаш учун Лутфий ғазалиётидан мисоллар келтирган. Лекин бу мисол-байтлар шоир девонининг ҳозирча бизга маълум қўлёзма нусхаларида учрамайди. Бу номаълум байтлар келгусида Лутфийнинг янги ғазалларини аниқлаш ишига хизмат қилиши мумкин.

Бу байтлар қуйидагилардир:

Ухшатмоқ (28-саҳифа) — муносиб, лойиқ, раво кўрмоқ маъносини ифодаловчи сўзга Лутфийнинг қуйидаги байти мисол қилиб олинган:

⁹⁸ Хусанов Н. Структурно-семантическая характеристика лексики в «Луғати чағатаӣи ва турки усмани». В книге «Проблемы лексики староузбекского языка». Ташкент, 1990, с. 144—145.

* شيخ سليمان افندى بخارى، لغت جغتای و ترکی عثمانی، ۱۲۹۸

⁹⁹ Уша китоб, 146—147-бетлар.

Нечай хуршед аёқинг панжасидин фарқи бор,
Қайси нодон ўхшатур жоно юзунга моҳни.

Сулаймон Бухорий *укун* (37-саҳифа) — ғайр, бошқа, ўтган кун маъносини англатган сўз изоҳига Лутфийнинг мана бу байтини мисол қилиб танлаган:

Демай ки Лутфийни жаврини доғи мендин *укун*,
Бирав хаёлига ўткурма ногаҳон ёраб.

Луғатда *улус* (40-саҳифа) — жамоа, қабила, тоифа, халқ, эл маъносини ташиган сўз Лутфийнинг қуйидаги байти ёрдамида изоҳланган:

Эй, ажал осуда қил ҳижрон балосидин мени,
Бир йўли қутқар *улуснинг* можоросидин мени.

Қиймоқ (249-саҳифа) — кўзи қийиқ, қисик сўзи изоҳига Лутфий ижодига мансуб қуйидаги мисралар истифода этилган:

Эй, кўзи қиймоқ ёнима кел раҳм этиб афғонима,
Қилғил балолиғ жонима кўз учидин боқиб қиё.

Сулаймон Бухорий *ёпушмоқ* (289-саҳифа) — ёпиш-тирмоқ, тақмоқ, тақинчоқ тақмоқ маъносида келган сўз қўлланган мисолни ҳам Лутфий меросидан олган экан:

Бил, не ҳожатдур ёпуштирмоқ гули рухсориға,
Зеб бермиш орази раъносиға ул холлар.

Энди хулоса тарзида шуни айтиш мумкинки, бу қўл-ёзма луғатлар Лутфий меросини тиклашда ҳамда матндаги айрим нуқсон ва сакталикларни бартараф этишда катта аҳамиятга эга манбалар сирасига киряди, Лутфий меросига мансуб, лекин унинг девони қўл-ёзма нусхаларида ҳозирча учрамаган бу номаълум байтлар эса ўз навбатида шоирнинг янги ғазалларини топиш каби муаммони ҳал этишда калит бўлиб хизмат қилади. Матншунослик соҳасида эса айрим сўзларни тўғри ўқишга, англатган маъносининг тўғри ифодаланишига ёрдам беради.

Демак, «Абушқа», «Санглох», «Луғати чигатойи ва турки усмоний» каби илмий манбалар, яъни луғатларнинг тузувчи — муаллифлари сўзларни изоҳлаш учун мисол келтирганда Лутфий шеъриятдан фақат ўзбекларгагина хос сўзларга ажойиб мисолларни топа олганлар ва ўзбек тилининг бойлигини ифодалашга ҳаракат қилганлар.

Булардан ташқари бу луғатлар бугунги кун ўқувчилари учун нотаниш бўлган туркий сўз маъноларини ўрганиш, ўзбек адабий тилининг шаклланиш жараёнларини тадқиқ қилиш, ўрта асрлардаги ўзбек сўзларини тўғри ёзишда катта аҳамиятга эга илмий манбалар ҳисобланади. Бу хайрли ишни бажаришда Лутфийнинг ғазалиётидан олинган мисол ва намуналар муҳим аҳамият касб этади.

Юқорида кўриб ўтилган луғатлардан ташқари ҳали биз танишиб улгурмаган бошқа туркий луғатлардан ҳам Лутфий мероси ўрин олган бўлишига ишончимиз комил. Бунда биз Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик ҳамда Қўлёзмалар институтлари қўлёзма фондларида сақланаётган ва ўз тадқиқотчисини кутаётган кўп сонлик луғатларни кўзда тутамиз. Бу ишончини юқорида сўз юритилган луғатлар исботлайди.

* * *

Бу китобчада Мавлоно Лутфийнинг ҳаёти ва адабий мероси ҳамда унинг темурийлар ва бошқа ўзига замондош ижодкорлар билан муносабат-мулоқотлари ҳақида гувоҳлик берувчи манбалар, яъни Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий, Абдулла Кобулий, Хондамир, Фахриддин Али Сафий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва бошқа кўплаб шоирлар ва тарихнавис олимлар асарларида учрайдиган маълумотларни бир ерга жамлаб, бир ипга тизилди. Туркий назмнинг беназир сеҳргари Лутфийнинг ўз даври ва ўзидан кейинги шоирлар ижодига сезиларли таъсир кўрсатгани, эски ўзбек адабий тилини бойитиш учун кенг имкониятлардан фойдалангани, туркий шеърятни ҳам шакл, ҳам бадий жиҳатдан юксалтиришга улкан ҳисса қўшган моҳир санъаткор бўлганлигини очиб берувчи ва эътироф этувчи бу адабий, тарихий ва илмий манбалар асосида эса буюк шоир фаолиятининг баъзи муҳим қирраларини таҳлил қилувчи мухтасар рисола юзага келди.

«Ёзувчининг таржимаи ҳоли — даставвал унинг асарларидир» деган қадимий ҳақиқатга ҳамда бизгача етиб келган адабий, тарихий ва илмий манбалардаги далил ва маълумотларга суянган ҳолда Лутфийнинг ўзбек адабиёти тарихидаги улкан санъаткорлардан бири сифатидаги ўрнини ёритишга ҳаракат қилинди. Бу ишда истифода этилган қўлёзма манбаларнинг Лутфий-

нинг буюк ва улкан ижодкор, дилбар шахс сифатидаги қиёфасини намоён этишдаги аҳамияти шак-шубҳасиз каттадир.

Шунингдек бу адабий, тарихий ва илмий манбалар малик ул-калом шоирнинг ҳаёти ва ижоди саҳифаларини, унинг улуғ инсон ва устоз санъаткорга хос фазилатларининг баъзи ибратли томонларини очиб беришга ва Лутфий ҳақида тўлиқроқ маълумотга эга бўлишдек эҳтиёжни бир оз бўлсада, қондириш ишига хизмат қилади деган умиддамиз.

МУНДАРИЖА

Жириш	3
«Зурафо орасинда машҳур...»	7
Еш шоирлар ҳомийси	9
«Ушбу матлаънингиз ҳаммасидин яхшироқ»	12
Буюклик қиёсига лойиқ санъаткор	16
«Сўз лутфида ягона даврон...»	22
Лутфий шеъряти Бобур таҳлилида	29
«Йўқ эди Лутфий каби донишвари»	37
«Фазилат эгаларининг суянчиги»	38
Уч манбада лутф санъатидан бир лавҳа	43
Икки шоир дўстлиги саҳифасидан	51
Ҳиндлар диёридаги эҳтиром	53
Мусиқага оид бир асар хусусида	55
Лутфий сўз бойлиги — луғатлар кўрки	57

Эркин Ахмадходжаев

ВОЛШЕБНИК ТЮРКСКОЙ ПОЭЗИИ

**(РУКОПИСНЫЕ ЛИТЕРАТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ
И НАУЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ О ЛУТФИ)**

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон Республикаси ФА илмий-оммабон адабиётлар
таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Х. Зарипова*
Мусаввир *А. Баҳромов*
Техмуҳаррир *Н. Абдураҳмонова*
Мусаҳҳиҳ *С. Зокирова*

ИБ № 6226

Теришга берилди 14.10.92. Босишга рухсат этилди. 30.11.92. Қозғо-
бичими 84×108¹/₃₂. Офсет қоғози, Адабий гарнитур, Юқори босма.
Шартли босма т. 3,57. Ҳисоб нашриёт т. 3,0. 5100 нуска, Буюртма
195. Келишилган нарх.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзР ФА «Фан» нашриётнинг босмахонаси: 700170, Тошкент, акад.
Х. Абдуллаев, шоҳ кўчаси, 79.
www.ziyouz.com kutubxonasi